

TRENING INKLUZYWNOŚCI

Program szkolenia
dla profesjonalistów
i profesjonalistek
pracujących
z rodzicami LGBT+
oraz ich dziećmi
w Europie

WPROWADZENIE

Niniejsza broszura to wynik projektu *DOING RIGHT(S): Nowoczesne narzędzia dla profesjonalistów i profesjonalistek pracujących z rodzinami LGBT+* współfinansowanego przez program Unii Europejskiej Erasmus+. Celem projektu było stworzenie programu szkoleniowego dla osób pracujących w dziedzinach edukacji, pomocy społecznej, ochrony zdrowia i prawa, dotyczącego pracy z rodzinami, w których co najmniej jeden z rodziców jest osobą nieheteroseksualną lub transpłciową.

Odrzucenie dyskryminacji wynikającej z płci i orientacji seksualnej jest jedną z podstawowych zasad Unii Europejskiej. Mimo to dyskryminacja wciąż dotyka osoby LGBT+ oraz ich dzieci. Sytuacja ta różni się znacząco w zależności od kraju. W ostatnim czasie UE wskazuje na lukę pomiędzy krajowymi regulacjami wspierającymi prawa obywateli a brakiem ochrony więzi rodzinnych, który dotyczy zwłaszcza osoby transpłciowe. Sytuacja osób transpłciowych jest więc szczególnie trudna i należy dołożyć wszelkich starań, aby zapewnić im oraz tworzonym przez nie rodzinom bezpieczne i wolne od dyskryminacji warunki życia.

Efektywne wsparcie rodzin LGBT+ zależy jednak od wielu czynników. Szczególne znaczenie mają tu kompetencje profesjonalistów i profesjonalistek, którzy nawiązują kontakt z dziećmi i rodzicami. Świadcze-

nie przez nich usług w adekwatny sposób jest możliwe tylko wówczas, gdy są odpowiednio przeszkoleni, a instytucja, w której pracują, jest otwarta na wszystkie rodziny. W ramach projektu *DOING RIGHT(S)* ustalono kluczowe kompetencje, które pomagają osobom pracującym w sektorze edukacji, prawa, ochrony zdrowia oraz pomocy społecznej adekwatnie wspierać rodziny LGBT+, a także wypracowywać zmiany w obrębie własnych organizacji w kierunku większej otwartości na różnorodność rodzin. W ramach szkoły letniej pod nazwą *Frameworks and tools for working with LGBT+ families in education, health and social care* [*Ramy teoretyczne i narzędzia pracy z rodzinami LGBT+ w zakresie edukacji, zdrowia i pomocy społecznej*], która odbyła się na Uniwersytecie w Weronie we wrześniu 2019 roku, został opracowany program szkoleniowy przygotowujący profesjonalistów i profesjonalistki do pracy z rodzinami LGBT+. Zaadaptowana dla polskich odbiorców broszura, którą trzymają Państwo w rękach, jest wynikiem tej pracy.

Zespół projektowy jest odpowiedzialny za jej treść i wyrażone tu opinie, jednak jego pracę wzbogacili w ogromnym stopniu trenerzy i trenerki Tarah Fleming, Giulia Giardina, Stephen Hicks, Giovanni Papalia, którzy zostali zaproszeni do przeprowadzenia zajęć podczas szkoły letniej, a także wszyscy jej uczestnicy i uczestniczki.

JAK KORZYSTAĆ Z TEJ BROSZURY?

Broszura jest podzielona na rozdziały odpowiadające programowi szkolenia. Każda część odnosi się do kluczowych kompetencji profesjonalistów i profesjonalistek określonych w toku badań przeprowadzonych na wcześniejszych etapach projektu. Każdy rozdział poświęcony jest innemu aspektowi pracy z osobami LGBT+ i ich rodzinami:

0. Tworzenie środowiska nauczania

1. Różnice płciowe, normy i modele

2. Różnorodność rodzin

3. Praktyka zawodowa

4. Ewaluacja

Wszystkie podejmują główny temat szkolenia na dwóch poziomach: zwięzłe wprowadzenie teoretyczne zostało wzbogacone propozycjami dalszych lektur dla osób zainteresowanych pogłębionymi analizami. Rozdziały zawierają różne ćwiczenia, których opis składa się z krótkiej charakterystyki, celów, przebiegu zajęć oraz listy niezbędnych materiałów.

Wszystkie ćwiczenia składają się na pełny program szkolenia. Program ten można zrealizować w całości lub wybrać poszczególne jego części zgodnie z potrzebami grupy szkoleniowej.

Chociaż jako autorki dołożyłyśmy wszelkich starań, by ta broszura była zrozumiała i użyteczna, to nie omawiamy w niej szczegółowo wszystkich aspektów proponowanych ćwiczeń, wychodząc z założenia, że osoby projektujące szkolenia mają już wiedzę na temat metodyki pracy z grupą. Część z ćwiczeń dotyczy wrażliwych obszarów – doświadczenia bycia ofiarą, świadkiem lub sprawcą przemocy, dlatego wymagają one od osób prowadzących zaawansowanych umiejętności, które pozwolą na bezpieczne przeprowadzenie uczestników przez proces grupowy. Inne ćwiczenia wymagają pewnej wiedzy merytorycznej z zakresu psychologii społecznej i socjologii.

Aby ułatwić przygotowanie, w każdym rozdziale podana jest lista wartych lektury książek i artykułów. Bardziej obszerna anglojęzyczna bibliografia znajduje się w angielskiej wersji tego dokumentu, dostępnej na stronie doingrights.eu. Na tej samej stronie zamieszczone są wszystkie materiały, które powstały w ramach projektu. Szczególnie chcemy zwrócić uwagę na broszurę *Słowa za równością* (do pobrania pod adresem: sites.hss.univr.it/doingrights/glossary-pl), która jest materiałem pomocniczym do realizacji niniejszego szkolenia.

TWORZENIE ŚRODOWISKA NAUCZANIA

Niezależnie od tego, czy mamy do czynienia z krótkim szkoleniem (np. trzygodzinnymi warsztatami), czy z dłuższym kursem (np. pięciodniowym kursem akademickim), każde zajęcia wymagają spełnienia pewnych warunków, które pozwolą uczestnikom i uczestniczkom zaangażować się w pracę grupy. Warto, aby osoby biorące udział w szkoleniu czuły wsparcie, uzyskały niezbędne zasoby, a także by miały przestrzeń na zadawanie pytań, naukę i zmianę. Warunki te to najczęściej:

- uwspólnienie wizji i celów szkolenia,
- stworzenie neutralnego i nieoceniającego środowiska nauczania,
- poczucie, że jest się częścią grupy, różnorodnej, ale nakierowanej na wspólne cele,
- umożliwienie refleksji i krytycznego spojrzenia na własne nawyki zawodowe i osobiste.

Aby stworzyć odpowiednie środowisko nauczania, warto od samego początku szkolenia planować starannie proces formowania się grupy i obserwować, z jakimi postawami uczestnicy rozpoczynają pracę. Powyższa wskazówka ma zastosowanie do wszystkich szkoleń. Jednak podczas planowania działań edukacyjnych dotyczących pracy z rodzinami LGBT+ dwie dodatkowe kwestie wymagają szczególnej uwagi:

- możemy zakładać, że uczestnicy mają różne osobiste i zawodowe motywacje, a także różną otwartość wobec tematu. W szkoleniu mogą uczestniczyć rozmaite osoby, np. nauczycielka, która ma w swojej klasie dziecko wychowywane przez dwóch ojców i boi się, że może to mieć na nie zły wpływ; aktywista LGBT+, który od dłuższego czasu angażuje się w pracę na rzecz sprawiedliwości społecznej; mediatorka rodzinna, która

Wstęp_Tworzenie środowiska nauczania

jest lesbijką, ale nie ujawniła swojej orientacji w miejscu pracy. Powyższe przykłady dowodzą, że taka grupa może być bardzo różnorodna pod względem zakresu wiedzy, światopoglądu, języka czy zaangażowania politycznego. Pierwsze zajęcia powinny być nakierowane na tworzenie przestrzeni, w której tacy uczestnicy będą mogli wymienić myśli, wiedzę i doświadczenia oraz uczyć się od siebie nawzajem.

- w wielu krajach profesjonaliści i profesjonalistki, którzy pracują na rzecz praw osób LGBT+, mogą sami padać ofiarą uprzedzeń, mogą być celem ataków, a nawet stracić pracę czy stać się przedmiotem negatywnego zainteresowania mediów. Mogą doświadczać stresu, samotności i braku wsparcia w miejscu pracy. Szkolenie powinno być dla nich okazją, by stworzyć i wzmocnić sieć wsparcia oraz umożliwić im zdobycie umiejętności pozwalających na wprowadzenie zmiany na poziomie organizacji.

ĆWICZENIE 0.1

UMYSŁ POCZĄTKUJĄCEGO

Krótką charakterystyka: Jest to ćwiczenie wstępne dla nowej grupy. Uczestniczki i uczestnicy mają okazję zaangażować zarówno ciało, jak i umysł, doświadczyć uczenia się nowych rzeczy w grupie, uświadomić sobie, jakie jest ich nastawienie do wyzwań i skupić się na tym, że wchodzą w rolę „początkujących” i wraz z innymi zaczynają podróż ku wiedzy.

Czas trwania: 10 minut

Cele

- Świadomość siebie jako uczennicy/ucznia stojącego wobec nowego wyzwania
- Wzmacnianie otwartości i kreatywności w grupie
- Doświadczenie chwili zabawy podczas pierwszego kontaktu ze współuczestnikami

Przebieg zajęć

Etap 1 – 5'

Poproś uczestniczki i uczestników, by odłożyli wszystkie swoje rzeczy i wstali. Następnie zademonstruj kilka prostych ćwiczeń (2-3) na koordynację ciała i umysłu, i poproś wszystkich o robienie tego, co ty. Oto kilka przykładów:

- Kręć obydwoma rękami kółka w powietrzu – każdą w innym kierunku;
- Dotknij prawą ręką nosa, a lewą prawego ucha, następnie zmieniaj ręce za każdym razem coraz szybciej;
- Wyciągnij przed siebie palec wskazujący jednej ręki, w tym samym czasie drugą ręką zrób znak „OK” (kciuk do góry), zmieniaj dłonie, rób to samo coraz szybciej. Uwaga, nie wolno robić „pistoletka” ;-). Uczestnicy odkryją po pewnym czasie, że mylą im się ręce i robią „pistolet” (podniesiony kciuk i wycelowany palec wskazujący jednej dłoni);

- „Pocałuj króliczka”: jedna dłoń jest króliczkiem i podskakuje w górę i w dół, druga porusza się po linii poziomej, próbując dogonić króliczka (trudność polega na tym, że druga ręka też będzie skakać – poruszać się pionowo);
- Rysuj lewą stopą kółka w powietrzu, jednocześnie próbując prawą ręką „napisać” swoje imię w powietrzu;

Po każdym ćwiczeniu odczekaj kilka sekund, by uczestnicy mogli się „otrząsnąć” (wyśmiać, odechnąć, zrelaksować).

Etap 2 – 5'

Poproś uczestników, by skupili się na tym, co się stało. Prawdopodobnie nie wszystkie ćwiczenia udało się wykonać, zapanowało zamieszanie, pojawiały się błędy... Zapytaj uczestników, jak czuli się podczas ćwiczenia. Emocje, które mogły się pojawić, to na przykład frustracja, wstyd, lęk, ale również radość, przyjemność. Niektórzy mogą wspominać o rywalizacji i porównywaniu się z innymi (próby bycia lepszym od innych, poczucie, że jest się słabszym od pozostałych itd.).

Wskazówki dla prowadzących : Na koniec ćwiczenia wskaż, że jego celem było między innymi wyzbycie się przez uczestników nastawienia „już to wiem”. Ćwiczenie jest tylko z pozoru proste i sprawia, że wiele osób może poczuć się nieswojo i bezbronnie. W ten sposób możliwe jest wejście w stan „umysłu początkującego”. To ćwiczenie, jak i kolejne (Bezpieczna przestrzeń, przestrzeń odwagi) można również wykorzystać ponownie w kolejnych sesjach dla przełamania pierwszych lodów, aktywizacji fizycznej i przypomnienia wszystkim o wspomagającym proces uczenia się nastawieniu: „jestem osobą początkującą”.

ĆWICZENIE 0.2

BEZPIECZNA PRZESTRZEŃ, PRZESTRZEŃ ODWAGI

Krótką charakterystyka: Ćwiczenie to ma na celu ustalenie, czego uczestnicy potrzebują, by stworzyć przestrzeń odwagi (ang. *brave space*), czyli taką przestrzeń, w której każdy może być sobą i wyrażać siebie, aby móc zmieniać rzeczywistość.

Czas trwania: 15 minut

Cele

- Sformowanie grupy
- Omówienie przez uczestników swoich potrzeb i określenie warunków, które pomogą im wziąć aktywny udział w szkoleniu na temat sprawiedliwości społecznej
- Stworzenie wspólnych zasad grupy, które muszą być zachowane, by grupa mogła zaakceptować każdą osobę wraz z jej doświadczeniem

Przebieg zajęć

Etap 1 – 5'

Stań w kręgu razem z uczestnikami. Przedstaw krótko różnice pomiędzy „bezpieczną przestrzenią” a „przestrzenią odwagi”. Część uczestników może już znać pojęcie „bezpiecznej przestrzeni”, zwłaszcza jeśli są zaangażowani w walkę o sprawiedliwość społeczną. Chociaż wszyscy potrzebujemy „bezpiecznej przestrzeni”, przestrzeń prawdziwie i całkowicie bezpieczna nie istnieje. „Przestrzeń odwagi” definiujemy jako miejsce, gdzie każdy może wnieść swoją osobowość i tożsamość, wyrażać myśli i uczucia,

kwestionować w krytyczny sposób istniejącą wiedzę i praktyki, a także wraz z innymi osiągać nowe cele. Przestrzeń odwagi jest wciąż na nowo tworzona przez uczestników.

Etap 2 – 5'

Poproś każdą osobę, by wypowiedziała i uzupełniła zdanie: *Aby stworzyć przestrzeń odwagi, potrzebuję...* Jeśli grupa jest nowa, można wykorzystać ten moment, by się przedstawić (np. *Mam na imię Helena, aby stworzyć przestrzeń odwagi potrzebuję...*). Podczas gdy uczestnicy odpowiadają (bez narzuconego porządku, każdy odzywa się, kiedy jest gotów), zapisuj ich słowa na tablicy. Możesz prosić poszczególne osoby, by wyjaśniły, co mają na myśli tak, by cała grupa w pełni rozumiała perspektywę każdego uczestnika.

Etap 3 – 5'

Podsumuj odpowiedzi grupy. Powiedz, jak te potrzeby mogą wzmocnić grupę i przypomnij aktywną i twórczą rolę grupy w budowaniu przestrzeni odwagi.

Materiały

Flipchart

Wskazówki dla prowadzących: Upewnij się, że wszyscy uczestnicy biorą udział w ćwiczeniu, zapisuj dokładnie, kto co powiedział. Bardzo ważne jest, by zachować te odpowiedzi (na plakacie, który pozostanie na ścianie przez cały czas trwania szkolenia) jako wspólny punkt odniesienia, do którego w każdej chwili można się odwołać.

ĆWICZENIE 0.3

USTALANIE PRIORYTETÓW

Krótką charakterystyka: To ćwiczenie wymaga zaawansowanych umiejętności trenerskich i zostało zaplanowane dla grupy dzielącej te same wartości w odniesieniu do osób LGBT+. Podstawowym jego celem jest sprawienie, by grupa stała się aktywna i otwarta na własną różnorodność. Chodzi tu również o uświadomienie uczestnikom, że grupa nie stanowi jedności i, nawet jeśli jej członkowie dzielą pewne podstawowe wartości, ich indywidualne poglądy mogą się różnić. Świadomość tą uczestnicy będą mogli przenieść na myślenie o różnorodności w obrębie społeczności LGBT.

Czas trwania: 20 minut

Cele

- Uświadomienie sobie, że społeczność osób LGBT+ nie jest jednorodna, tylko składa się z ludzi, którzy różnią się od siebie, podobnie jak różnią się od siebie osoby heteroseksualne
- Przyjrzenie się złożonym przyczynom stojącym za dyskryminacją i odrzuceniem osób LGBT+
- Zastanowienie się nad przyczynami różnego traktowania osób LGBT+ pomiędzy krajami UE

Przebieg zajęć

Etap 1 – 2'

Położ na podłodze długą taśmę z papieru lub materiału i narysuj na niej skalę z liczbami od 1 do 10. Ustal wartość skali: 1 = w ogóle nieważne; 10 = niezwykle ważne.

Etap 2 – 3'

Odczytaj na głos pierwszy punkt z poniższej listy i poproś uczestników, by ocenili jak bardzo jest dla nich ważny, a następnie ustawili się w odpowiednich miejscach taśmy pomiędzy 1 a 10. Potem powoli odczytuj kolejne punkty z listy i proś uczestników, żeby zajęli odpowiednie pozycje:

1. Równość małżeńska, czyli takie samo prawo do małżeństwa zarówno dla osób różnej, jak i tej samej płci;
2. Dostęp do programu in vitro dla osób LGBT+;
3. Adopcja dzieci przez osoby LGBT+;
4. Prawo chroniące przed homofobią;
5. Równe traktowanie kobiet w życiu społecznym;

6. Korekta płci refundowana przez NFZ;
7. Rozwiązanie problemu dostępu do toalet dla osób transpłciowych w szkołach i urzędach;
8. Zajęcia z edukacji antydyskryminacyjnej w szkołach;
9. Uznanie społeczne osób transpłciowych.

Etap 3 – 15'

Na zakończenie poproś uczestników o podzielenie się wrażeniami i spostrzeżeniami po wykonaniu ćwiczenia. Oto kilka pytań naprowadzających:

- Jak się czuliście podczas tego ćwiczenia?
- Czy było ono dla was łatwe czy trudne?
- Czy ktoś zmienił zdanie podczas tego ćwiczenia?
- Czy ktoś uznał, że któraś ze spraw jest dla niego bardziej lub mniej ważna niż na początku?
- Jak sądzicie, skąd wynikają różnice między wami?
- Jakie jeszcze mieliście spostrzeżenia?

Dyskusja powinna skupiać się na tym, że dyskryminacja i łamanie praw człowieka postrzegane są często z ideologicznej perspektywy, podczas gdy problemy codziennego życia pozostają nierozwiązane (dziecko, które pozbawione jest praw do faktycznego opiekuna, jakim jest rodzic społeczny czy trudność z wyborem toalety przez osobę w trakcie procesu tranzycji). Wyzwaniem jest pogodzenie różnych potrzeb różnorodnego społeczeństwa.

Materiały

- Taśma z papieru lub materiału
- Flamastry
- Pomieszczenie, po którym uczestnicy będą mogli się swobodnie poruszać

Wskazówki dla prowadzących: To ćwiczenie zostało zaplanowane dla grupy, która podziela przekonanie dotyczące równego traktowania osób LGBT+ w społeczeństwie. Jeśli zostanie przeprowadzone w bardziej różnorodnym lub nieznanym środowisku, może wywołać konflikt. Należy też pamiętać, że ostatecznym celem ćwiczenia nie jest sprowokowanie dialogu między różnymi stanowiskami, ale skłonienie każdego uczestnika, by przyjrzał się własnym przekonaniom.

ĆWICZENIE 0.4

MOJE OCZEKIWANIA

Czas trwania: 35 minut

Cele

- Wzmacnianie osobistego zaangażowania w grupę
- Określenie potrzeb i oczekiwań grupy
- Przedstawienie ścieżki nauczania

Przebieg zajęć

Etap 1 – 10'

Napisz na flipcharcie: *Moje oczekiwania jednym słowem/jednym zdaniem* i zwróć się do uczestników z prośbą o odpowiedź, rozpoczynając „burzę mózgów” w celu zebrania oczekiwań i pomysłów. Wszystkie słowa i zdania zapisuj na flipcharcie.

Etap 2 – 10'

Poprowadź dyskusję, by określić oczekiwania grupy. Podziel je na kategorie (np. pozyskanie informacji, zdobycie umiejętności, zrozumienie procesów, zmiana funkcjonowania instytucji itd.) i tematy (np. seksualność, tożsamość płciowa, normy społeczne itd.). Grupa powinna otrzymać informację, jaka jest logika tego podziału. Następnie określ, które potrzeby i oczekiwania mogą zostać zaspokojone podczas tego szkolenia. Wyjaśnij powody takiego a nie innego

wyboru, związane z programem kursu szkoleniowego. Na zakończenie podsumuj zebrane kwestie, np. za pomocą słów-kluczy, wyznaczając w ten sposób ścieżkę procesu nauczania.

Etap 3 – 15'

Pod koniec sesji przywołaj ponownie wszystkie oczekiwania, które pojawiły się wcześniej. Dyskusja powinna skupić się na ich zbieżności z faktycznym programem szkolenia. Oto kilka pytań naprowadzających, które ułatwią rozpoczęcie dyskusji:

- Jakie są twoje odczucia wobec takiej mapy myśli grupy? Czy nadal się z nią nadal identyfikujesz?
- Czy chcesz coś dodać lub skreślić?
- Czy czegoś brakuje?
- Przypomnij sobie swoje słowa z początku ćwiczenia, czy coś się zmieniło?

Zajmij się podsumowaniem poszczególnych odpowiedzi w procesie, przez który przeszła grupa, wskazując, co udało się osiągnąć, jakie zaszły zmiany i co wciąż zostało do zrobienia.

Materiały

Flipchart

Wskazówki dla prowadzących: *Podczas końcowej sesji ważne jest, aby wszystkie oczekiwania zostały zauważone i omówione. Uczestnicy muszą mieć poczucie, że ich trudności zostały rozpoznane i zrozumiane, nawet jeśli nie zostaną uwzględnione w programie tego konkretnego szkolenia.*

W etapie pierwszym do zebrania oczekiwań możesz użyć karteczek post-it, które będziesz przylepiać według ustalonego klucza (tematy, narzędzia itd.). Skróci to proces zbierania oczekiwań i nada mu większą dynamikę.

ROZDZIAŁ 1

RÓŻNICE PŁCIOWE, NORMY I MODELE

Istnieje wiele przekonań dotyczących tego, jakie role społeczne powinna pełnić kobieta, a jakie mężczyzna. Często zdarza się, że przekonania te oparte są na stereotypach, które wynikają ze złączenia cech biologicznych z tymi, których każda osoba uczy się w procesie socjalizacji.

Zgodnie z takim podejściem, z faktu, że kobieta rodzi dziecko, wywodzone jest przekonanie, że została ona obdarzona szczególną zdolnością do opieki nad nim. Mężczyznę natomiast uważa się za niezdolnego do zajmowania się małymi dziećmi, jak również za niezdolnego do podejmowania większości prac domowych, takich jak pranie, gotowanie czy sprząatanie. W tym uję-

ciu jedynie rodzina złożona z kobiety i mężczyzny, którzy wypełniają tak określone role, zapewnia dziecku właściwe warunki wychowawcze.

Jeśli jednak zastanowimy się nad tym, co oznacza bycie rodzicem, dojdziemy do wniosku, że jest to wykonywanie pewnych obowiązków i zadań, takich jak np. pielęgnacja, zabawa czy kształcenie. Nie rodzimy się z wiedzą, jak te obowiązki i zadania wypełnić, uczymy się tego w trakcie życia. Jak pokazuje praktyka, mężczyźni są w stanie świetnie nauczyć się opieki nad niemowlętami i prac domowych, a kobiety odnaleźć się jako te, które utrzymują dom i uczą dzieci funkcjonowania w sferze publicznej.

Rozdział 1s_ Różnice płciowe, normy i modele

Stereotypowe przekonania dotyczące zdolności rodzicielskich kobiet i mężczyzn mają wpływ na podejście do rodzin LGBT+. Ponieważ wielu profesjonalistów i profesjonalistek nie spotkało jeszcze w swojej pracy zawodowej takich rodzin, może im się wydawać, że dwie matki albo dwóch ojców nie jest w stanie dobrze opiekować się dzieckiem. Może się to przekładać na traktowanie osób LGBT+ z dystansem i podejrzliwością albo wręcz wrogością.

Potoczne założenia na temat płci i stereotypy nie powinny zatem być uznawane za coś oczywistego, ale poddawane w wątpliwość i weryfikowane. Tylko w ten sposób możliwe jest stworzenie przestrzeni dla autentycznych relacji z osobami, które zwracają się do profesjonalistów po pomoc.

Rzetelna wiedza na temat procesu społecznej konstrukcji męskości i kobiecości, jak również ról rodzicielskich, jest dla osiągnięcia tego celu bardzo ważna. Kluczowe jednak są także samoświadomość i refleksja nad własnymi stereotypami i oczekiwaniami.

ĆWICZENIE 1.1

OD CIAŁ DO RÓL SPOŁECZNYCH

Krótką charakterystyka: Ćwiczenie to ma na celu bliższe poznanie, w jaki sposób powstają przekonania społeczne dotyczące męskości i kobiecości oraz przyjrzenie się temu, jak różnice fizyczne i biologiczne przekształcają się w różnice społeczne.

Ćwiczenie pokazuje również, w jaki sposób proces ten wiąże się z relacjami władzy i jak wpływa on na powstanie społecznych norm określających, co wolno kobietom, a co mężczyznom. Punktem wyjścia do pracy w grupie są popularne stereotypy i założenia dotyczące płci. Ćwiczenie stymuluje dyskusję i zachęca do refleksji nad funkcjonowaniem oczekiwań w stosunku do kobiet i mężczyzn w codziennych sytuacjach.

Czas trwania: 2 godziny

Cele

- Zrozumienie, w jaki sposób powstają społeczne przekonania na temat męskości i kobiecości
- Dostrzeżenie związku między płcią a władzą
- Zrozumienie związku pomiędzy stereotypami a uprzedzeniami
- Poddanie krytycznej refleksji własnych stereotypów i założeń

Przebieg zajęć

Etap 1 – 5'

Podziel uczestników na podgrupy liczące od 4 do 6 osób. Jeśli to możliwe, postaraj się, by grupy były jak najbardziej różnorodne, dobierając uczestników według wieku, zawodu, płci, narodowości lub innych cech, które mogą być istotne w konkretnym kontekście. Powinno to stymulować dyskusję.

Etap 2 – 50' (20' praca w grupach + 30' podsumowanie na forum)

Poproś uczestników, by wspólnie zastanowili się nad pytaniem: *Jakie są różnice między kobietami a mężczyznami?*, wskazując na:

- a. różnice fizyczne/biologiczne (np. hormony, ciąża itd.),
- b. różnice dotyczące emocji i zachowania (np. kobiety są bardziej troskliwe, mężczyźni są bardziej racjonalni itd.),
- c. różnice pod względem ról społecznych (np. zawody, role w rodzinie itd.).

Kiedy wszyscy uczestnicy zbiorą się z powrotem, poproś poszczególne podgrupy o podzielenie się swoimi odpowiedziami z pozostałymi. Zapisz wszystkie odpowiedzi na tablicy w formie tabeli: pionowo – mężczyźni i kobiety, poziomo – a) ciało; b) emocje; c) role społeczne.

	CIAŁO	EMOCJE	ROLE
♂			
♀			

Powstanie w ten sposób tabela o sześciu polach. Nie spiesz się, zapisując odpowiedzi każdej z grup. Poproś uczestników o komentarze, sugestie albo wyjaśnienia, jeśli jest to potrzebne.

Etap 3 – 45'

Na początku poproś uczestników, by odczytali tabelę, porównując ze sobą kolumny: ciało, emocje i role społeczne mężczyzn i kobiet. Powinno to pomóc w zrozumieniu, jak różnice biologiczne, które dotyczą przede wszystkim innych ról mężczyzn i kobiet w procesie reprodukcji, przekładają się na różne oczekiwania dotyczące nastawienia emocjonalnego, wyboru zawodu, pełnienia ról w ramach rodziny czy zaangażowania w sferze publicznej kobiet i mężczyzn. Warto rozważyć, czy na pewno zdolność kobiet do zajęcia w ciężką pracę, przekłada się na „naturalne” podejście do opieki nad innymi i talent do „zawodów opiekuńczych”, takich jak pielęgniarki czy nauczycielki, a także poddać refleksji to, dlaczego zawody te są najgorzej opłacane. Poproś uczestników, by zastanowili się, czy i do jakiego stopnia akceptują takie linearnie myślenie oraz jakie przykłady lub doświadczenia mogłyby je podważyć.

Ćwiczenie 1.1 _ Od ciał do ról społecznych

Następnie poproś uczestników, by ponownie skupili się na tabeli, tym razem odczytując ją wierszami – sprawdzając, jak opisywana jest męskość i kobiecość. Powinno to pomóc w zrozumieniu, że różnice płciowe konstruowane są jako przeciwne (to, co kobiece, nie jest męskie i *vice versa*) i że konstruowane są w sposób hierarchiczny, to znaczy cechy kojarzone z męskością (np. racjonalność, siła, ale również zdolności techniczne) zazwyczaj mają wyższy status. Na koniec zaproponuj uczestnikom, by zastanowili się nad tym, co dzieje się, kiedy jakaś osoba podejmuje zachowania lub wchodzi w role społeczne uznawane za właściwe dla płci przeciwnej, np. mężczyzna płacze w miejscu publicznym, kobieta okazuje złość; mężczyzna bierze urlop tacierzyński, a kobieta robi karierę zawodową. Powinno to rozpocząć dyskusję na temat funkcjonowania norm określających, co jest „właściwe” dla danej płci oraz tego, jak normy te ograniczają życiowe szanse oraz jak kształtują nasze postrzeganie innych ludzi.

W tym ćwiczeniu możesz zaproponować uczestnikom posłużenie się własnym przykładem. Poproś, by skończyli zdanie: *Mimo że jestem mężczyzną, to...* lub *Mimo że jestem kobietą, to...*

Etap 4 – 20’

Możesz wykorzystać pozostały czas na krótki wykład, aby podsumować kluczowe pojęcia, które wyniknęły z dyskusji i podsunąć uczestnikom lektury, by samodzielnie pogłęбили swoją wiedzę na temat tego, czym jest płeć biologiczna i płeć kulturowa (ang. *gender*) oraz społeczna konstrukcja norm dotyczących płci.

Materialy

- Wygodna przestrzeń umożliwiająca podział uczestników na mniejsze grupy
- Papier i ołówki do pracy w grupach
- Flipchart lub tablica suchościeralna
- Komputer i projektor

Bibliografia

Brannon, L. (2002). *Psychologia rodzaju. Kobiety i mężczyźni: podobni czy różni*. Gdańsk: GWP.

EIGE (2011). *A study of collected narratives on gender perceptions in the 27 EU Member States*, Vilnius: European Institute for Gender Equality.

Hammarberg, T. (2015). *Tożsamość płciowa a prawa człowieka*. Biuro Komisarza Praw Człowieka Rady Europy: transrespect.org/wp-content/uploads/2015/08/Hberg_pol.pdf

Kłonkowska A. M. (2017) *Płeć: dana czy zadana? Strategie negocjacji (nie)tożsamości transpłciowej w Polsce*, Gdańsk: Wydawnictwo UG.

Pankowska, D. (2005). *Wychowanie a role płciowe*. Gdańsk: GWP. Kluczowe pojęcia i idee dostępne pod linkiem: phavi.portal.umcs.pl/at/attachments/2014/0522/114954-role-plciowe.pdf

Wskazówki dla prowadzących: Warto pamiętać, że przełamywanie własnych stereotypów i uprzedzeń na temat różnic płciowych może okazać się trudnym zadaniem. Często bowiem konfrontuje uczestników z ich doświadczeniami jako kobiety czy mężczyzny w społeczeństwie, w którym nie ma równości, a jedna z płci jest uprzywilejowana. Kobiety mogą uświadomić sobie, że były lub wciąż są ofiarami dyskryminacji ze względu na płeć, a mężczyźni poczuć się winni, że do takiej dyskryminacji dopuszczali.

ĆWICZENIE 1.2

CO ROBIĄ MATKI I OJCOWIE, A CO ROBIĆ POWINNI

Krótką charakterystyka: Zadaniem tego ćwiczenia jest pokazanie, że to, co matki i ojcowie robią w ramach opieki i wychowania, można również określić jako zespół funkcji rodzicielskich, które mogą być wykonywane przez wszystkich, niezależnie od płci. Ćwiczenie jest kontynuacją poprzedniego i również bazuje na doświadczeniach uczestników.

Czas trwania: 2 godziny

Cele

- Dostrzeżenie, w jaki sposób stereotypy dotyczące płci wpływają na nasze rozumienie rodzicielstwa
- Zobaczenie rodzicielstwa jako zadań i funkcji, a nie ról przypisanych płciom
- Uświadomienie uczestnikom własnych stereotypów i uprzedzeń oraz ich wpływu na to, jak rozumieją pewne potrzeby i sytuacje

Przebieg zajęć

Etap 1 – 5'

Ustaw krzesła w krąg, aby ułatwić dyskusję, a na środku postaw pudełko.

Etap 2 – 10'

Uczestnicy anonimowo wypisują na kartkach 5 rzeczy, które matki robią razem z dziećmi albo dla dzieci i 5 rzeczy, które robią ojcowie oraz 5 rzeczy, które rodzice robią wspólnie. Wszystkie kartki następnie trafiają do pudełka.

Etap 3 – 20'

Odczytaj na głos wszystkie kartki, zapisz wnioski na tablicy i podziel je na trzy kolumny: matka, ojciec, rodzice. Jeśli coś jest niejasne, dopytaj.

Etap 4 – 30'

Podziel uczestników na podgrupy po 4 do 6 osób i poproś, aby przedyskutowali uzyskane rezultaty, kierując się poniższymi pytaniami:

- Jakie są cechy wspólne aktywności przypisanych matkom? Jakie są cechy wspólne aktywności przy-

pisanych ojcom? A jakie tych przypisanych obojgu rodzicom?

- Jak założenia dotyczące płci wpływają na takie postrzeganie rodzicielstwa?

Etap 5 – 35'

Poproś każdą z podgrup o podsumowanie swojej dyskusji, a w tym czasie podejdź do tablicy i na bieżąco koryguj to, co zostało zapisane wcześniej. Daj czas pozostałym grupom na zadawanie pytań i komentarze. Pomóż uczestnikom zrozumieć rolę założeń dotyczących płci i stereotypów w definiowaniu macierzyństwa i ojcostwa.

Etap 6 – 20'

Wykorzystaj pozostały czas na krótki wykład, który da uczestnikom teoretyczne wprowadzenie do pojęcia funkcji rodzicielskich i wskaż, w jaki sposób ta perspektywa pomaga rozumieć rodzicielstwo par osób tej samej płci.

Materialy

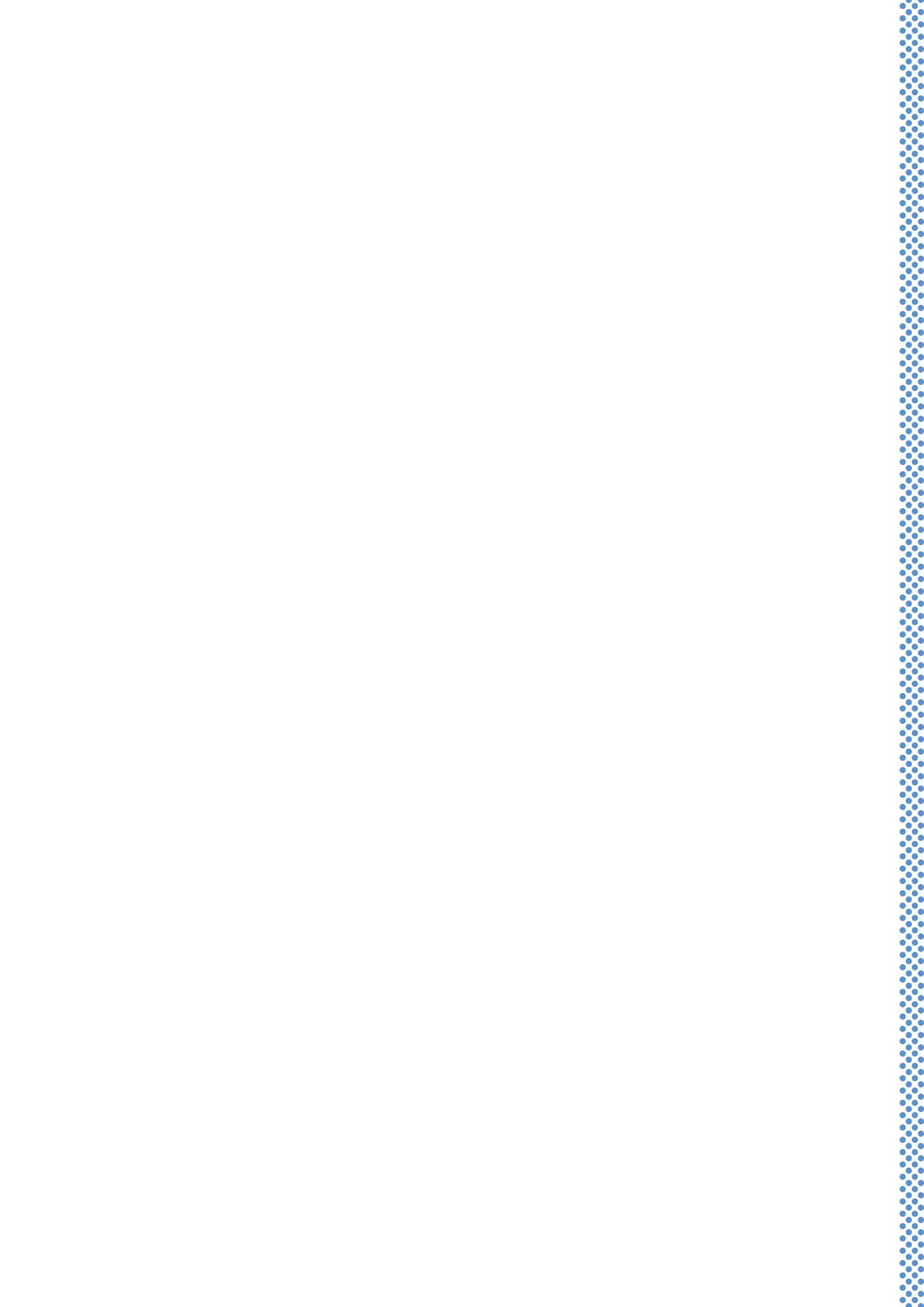
- Wygodna przestrzeń umożliwiająca podział uczestników na mniejsze grupy
- Papier i ołówki do pracy w grupach
- Flipchart lub tablica suchościeralna
- Komputer i projektor

Bibliografia

Hryciuk, R.E., Korolczuk, E. (red.) (2012). *Pożegnanie z Matką Polką?* Warszawa: Wydawnictwa UW.

Slany, K. (red.) (2013). *Zagadnienia małżeństwa i rodzin w perspektywie feministyczno-genderowej*. Kraków: Wydawnictwa UJ.

Wskazówki dla prowadzących: Warto pamiętać, że stereotypy mają również wiele pozytywnych funkcji i są użytecznymi narzędziami, które pomagają nam zrozumieć rzeczywistość. Celem nie powinno być zatem pozbycie się wszystkich stereotypów dotyczących męskości i kobiecości, ale uświadomienie uczestnikom, że jako osoby pracujące w zawodach nakierowanych na pomoc innym, muszą cały czas weryfikować swoje założenia dotyczące ludzi i świata. Warto pokazać, w jaki sposób trzymanie się sztywnych przekonań może krzywdzić inne osoby, na przykład dzieci wychowywane przez dwie matki lub dwóch ojców. Celem ćwiczenia jest przede wszystkim zachęcenie do refleksji i autoanalizy, a nie wykazanie, że ktoś nie ma racji i ma błędny ogląd świata.

ĆWICZENIE 1.3

WYZWANIA PROCESU TRANZYCJI

Krótką charakterystyka: Kwestionowanie własnej tożsamości płciowej oraz proces tranzykcji to bardzo złożone doświadczenia, które podważają zakładany naturalny związek między płcią biologiczną a tożsamością płciową. Są one źródłem stresu zarówno dla osoby transpłciowej, jak i pozostałych członków rodziny. Profesjonaliści mają tu do odegrania kluczową rolę. Ich wsparcie ma za zadanie dostarczyć wiedzy, przełamać stereotypy, zmniejszyć lęk i dyskomfort, jakiego doświadcza osoba w procesie tranzykcji oraz dostrzec i wzmocnić zasoby, które pomogą rodzinie przejść przez kryzys. To ćwiczenie ma na celu nauczenie się dokonywania oceny potrzeb osoby transpłciowej i jej bliskich w takich sytuacjach.

Czas trwania: 1 godzina 45 minut

Cele

- Nauczenie się oceny złożonych potrzeb rodziny
- Rozwinięcie włączających metod pracy

Przebieg zajęć

Etap 1 – 30'

Zapoznaj uczestników z pojęciami tożsamości płciowej, tranzykcji i korekty płci, wskaż różnice między płcią biologiczną, tożsamością płciową, ekspresją płciową i rolami płciowymi, a także opisz aktualny kontekst społeczno-prawny dotyczący praw osób transpłciowych w twoim kraju.

Etap 2 – 10'

Daj wszystkim uczestnikom opis przypadku do przeczytania.

Historia Filipa i jego rodziny

Zdarzenie: Do instytucji udzielającej wsparcia dla osób transpłciowych zgłasza się nastolatek. Choć przy narodzeniu nadano mu płeć żeńską, przedstawia się jako Filip. Przychodzi razem z rodzicami.

Oto raport napisany przez dwójkę pracowników instytucji po spotkaniu z rodziną:

Filip stawił się na spotkaniu wcześniej niż jego rodzice, przyszedł prosto ze szkoły (jest uczniem liceum), podczas gdy jego rodzice nieco się spóźnili. Chodził po pokoju i przyglądał się plakatom dotyczącym praw osób transpłciowych wiszącym na ścianach, przeglądał leżące na stole ulotki i pytał nas o zasady działania naszej instytucji. Wydawał się nieco nieśmiały, ale jednocześnie zaciekawiony. Zapytaliśmy go, jak życzy sobie, byśmy się do niego zwracali.

Odpowiedział, że chce, byśmy używali wybranego przez niego imienia męskiego, a nie żeńskiego, które zostało mu nadane przy urodzeniu. Od tej chwili tak więc robiliśmy. Kiedy rodzice dotarli na miejsce, poprosiliśmy Filipa, by wyjaśnił, dlaczego zdecydował się do nas przyjść. Jego rodzice wydawali się nieco zdenerwowani i wyczuliśmy, że są zdziwieni, że zwracamy się do ich dziecka w męskiej formie. Nie powiedzieli jednak tego głośno. Filip wyjaśnił, że od kilku miesięcy zmagają się z wątpliwościami dotyczącymi swojej tożsamości płciowej i postanowił przyjść do nas za radą pedagoga szkolnego, z którym wcześniej rozmawiał o swoich odczuciach. Stwierdził, że nigdy nie czuł się dobrze ze swoją kobiecością, od wczesnego dzieciństwa na bale karnawałowe zawsze przebierał się za postacie męskie. Nigdy nie spotkał osobiście żadnej osoby transpłciowej, ale wyszukał informacje w Internecie i oglądał filmy wideo nagrane przez organizacje na rzecz osób transpłciowych.

Po zakończeniu wstępnej rozmowy z Filipem i jego rodzicami przedstawiliśmy im zasady działania naszej instytucji, opowiedzieliśmy, jak wspieramy proces tranzykcji i jak ta procedura wygląda z punktu widzenia prawa. Zarówno Filip, jak i jego rodzice uważnie słuchali. Zauważyliśmy, że rodzice Filipa szanują jego przestrzeń i dają mu możliwość zadawania pytań i komentowania, włączając się do dyskusji tylko wtedy, kiedy sami potrzebowali dodatkowych wyjaśnień. Na końcu rozmowy powiedzieli o swoich największych lękach: matka bardzo przejmując się nieodwracalnością procesu tranzykcji, a ojciec ma wątpliwości dotyczące terapii hormonalnej i jej wpływu na dziecko w okresie dorostania. Stwierdzili, że zastanawiają się, czy kwestionowanie własnej tożsamości płciowej przez Filipa nie wynika

Ćwiczenie 1.3_Wyzwania procesu tranzycji

z ich doświadczeń rodzinnych: brat Filipa cierpi na wrodzoną chorobę i skupia na sobie uwagę rodziny od wielu lat. Rodzina miała do czynienia z wieloma specjalistami z powodu choroby brata i teraz rodzice obawiają się, że Filip, tak jak jego brat, będzie musiał poddać się długotrwałej i wyczerpującej terapii, choć z innych przyczyn. Czasami czują się zmęczeni tym, przez co przeszli i samotni, ponieważ nigdy nie spotkali rodziny w podobnej sytuacji.

Etap 3 – 30'

Każda z podgrup ma za zadanie wyobrazić sobie, że jest interdyscyplinarnym zespołem profesjonalistów z instytucji wspierającej osoby transpłciowe, która otrzymała raport napisany po spotkaniu z Filipem i jego rodzicami. Uczestnicy mają przeanalizować raport, aby udzielić porad i wskazówek przed drugim spotkaniem. Grupa ma się w szczególności skupić na oczekiwaniach Filipa i jego rodziców, zwracając uwagę na to, o co poprosili w otwarty sposób, ale też na to, co pozostało niedopowiedziane.

Etap 4 – 35'

Kiedy podgrupy relacjonują swoją dyskusję na forum, zanotuj ich wnioski na tablicy. Pamiętaj, by zostawić czas na komentarz po każdym wystąpieniu, uzupełniaj brakujące informacje lub zadawaj pytania. Na koniec pomóż grupie zastanowić się nad tym, w jaki sposób relacje między profesjonalistami a ich klientami mogą uwzględniać jawne i ukryte oczekiwania. Rozważcie również, dlaczego pewne kwestie pozostają niewypowiedziane i co profesjonalści mogą zrobić, by pomóc klientom uświadomić sobie ich własne potrzeby i poczuć się na tyle swobodnie, by mogli je wyrażać.

Materiały

- Wygodna przestrzeń umożliwiająca pracę w podgrupach
- Wydrukowane egzemplarze studium przypadku
- Tablica suchościeralna

Bibliografia

American Psychological Association (2015), *Guidelines for Psychological Practice With Transgender and Gender Nonconforming People*. <https://www.apa.org/practice/guidelines/transgender.pdf>

Action for Children (2016), *A guide to supporting trans children and young people*. actionforchildren.org.uk/media/6718/a-guide-to-supporting-trans-children-and-young-people.pdf

Baker, E., Słowińska, E. (2019), *Trans-parent. Pakiet wiedzy startowej dla rodziców dzieci transpłciowych*, Fundacja Trans-Fuzja. transfuzja.org/media/rozne/broszura_dla_rodzicow.pdf

Coleman, W. i in. (2012), *Standardy opieki zdrowotnej dla osób transseksualnych, transpłciowych i różnorodnych płciowo*, Światowe Stowarzyszenie Specjalistów(-tek) do spraw Zdrowia Osób Transpłciowych, wersja 7. wpath.org

Dynarski, W., Jąderek, I. (2016), *Transpłciowa młodzież w Polskiej szkole. Specyfika pomocy transpłciowym dzieciom. Podręcznik dla nauczycieli*, Fundacja Trans-Fuzja. transfuzja.org/download/publikacje/trans_mlodziem_net.pdf

Dynarski, W., Jąderek, I., Kłonkowska, A. M. (red.) (2016), *Transpłciowa młodzież w Polskiej szkole. Raport z badań*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. transfuzja.org/download/publikacje/transpłciowa_mlodziem.pdf

Jąderek, I., Dynarski, W., Kłonkowska, M. (red.). (2019). *Rodzina przede wszystkim – trans rodzicielstwo w Polsce*, Fundacja Trans-Fuzja.

Jąderek, I., Kata, J., Miazek-Mioduszewska, M. (red.) (2015). *Transpłciowość w pracy specjalistów medycyny i psychologii*, Fundacja Trans-Fuzja. transfuzja.org/download/publikacje/transpłciowoscwpracyspecjalistow.pdf

Wskazówki dla prowadzących: Jeśli twoja wiedza dotycząca transpłciowości wydaje ci się zbyt mała, warto rozważyć zaproszenie na tę część szkolenia eksperta lub ekspertki poleconego przez lokalną organizację LGBT+.

RÓŻNORODNOŚĆ RODZIN

Chociaż model rodziny składającej się z mężczyzny i kobiety, którzy wspólnie wychowują dzieci, jest w naszej kulturze powszechny, we współczesnych społeczeństwach istnieje o wiele większa różnorodność rodzin. Ludzie stają się rodzicami na wiele sposobów, jednocześnie znacząco rośnie akceptacja związków nieheteroseksualnych. Dzięki temu doświadczenie rodzicielstwa osób LGBT+ jest coraz lepiej rozpoznawane.

Niektórzy rodzice LGBT+ wychowują swoje dzieci w pojedynkę, inni korzystają z możliwości adopcji lub stają się rodzicami dzięki metodom alternatywnego zapłodnienia. Dziecko wychowywane przez dwie matki lub dwóch ojców najczęściej nie będzie miało więzi genetycznej z jednym z rodziców, a w przypadku adopcji z obydwójgiem. Niezależnie jednak od składu osobowego i sposobu powstania wszystkie rodziny mogą zapewnić dziecku pełne troski i miłości środowisko, niezbędne dla jego rozwoju.

Kontakt z rodzinami LGBT+ wciąż jest dla wielu instytucji i zatrudnionych tam profesjonalistów wyzwaniem. Spotkanie takiej rodziny w kontekście zawodowym może ujawnić brak umiejętności i wiedzy niezbędnej do tego, by we właściwy sposób postrzegać jej sytuację, sposób życia i potrzeby. Wielu profesjonalistów uznaje za rodzinę tylko związek kobiety i mężczyzny, którzy wspólnie opiekują się dziećmi lub też rodzica wychowującego dziecko w pojedynkę. Tym samym, tacy profesjonalści wykluczają inne konfiguracje lub oczekują od dzieci i rodziców dodatkowych wysiłków, by wykazali oni, że rzeczywiście są rodziną.

Osoby, które nie mają odpowiedniego przygotowania, mogą w kontaktach z osobami LGBT+ kierować się swoimi stereotypami na ich temat. Wówczas będą starały się na siłę wpasować rodziny tworzone przez osoby LGBT+ w heteroseksualny model, nie doceniając wpływu uprzedzeń społecznych (mniej lub bardziej subtelnych) na swoje prze-

Rozdział 2_ Różnorodność rodzin

konania. Profesjonaliści mogą wykazywać tendencję, by nadmiernie skupiać się na jednej ich charakterystyce (np. właśnie tożsamości płciowej czy orientacji seksualnej), nie doceniając innych, ważnych elementów kształtujących osobiste doświadczenie i sytuację społeczną członków takiej rodziny. W ten sposób przyczyniają się do dyskryminacji, ponieważ kierują się z góry przyjętymi założeniami, zamiast poznać osoby, z którymi mają kontakt. Stworzenie włączającej praktyki zawodowej wymaga aktywnych działań. Profesjonaliści dysponują narzędziami, które pozwalają na rozpoznanie różnych form rodziny i pracę z nimi, często jednak muszą pokonać opór swojego środowiska zawodowego, żeby to zrobić.

Przygotowanie profesjonalistów wymaga dostarczenia im rzetelnej wiedzy na temat funkcjonowania rodzin LGBT+, refleksji nad ich dotychczasową praktyką zawodową oraz wypracowania przez nich rozwiązań, jak najlepiej wspierać takie rodziny w nieprzyjaznym środowisku, jakie wobec nich jest tworzone w naszym kraju.

ĆWICZENIE 2.1

KTO JEST TWOJĄ RODZINĄ?

Krótką charakterystyka: To ćwiczenie ma na celu zapoznanie uczestników z różnorodnością rodzin LGBT+, ich procesem powstawania oraz wyzwaniem, przed jakimi stoją. Poprzez analizę różnych przypadków uczestnicy i uczestniczki uzyskują świadomość wpływu swoich z góry przyjętych założeń na rozumienie różnorodności rodzin.

Czas trwania: 1 godzina

Cele

- Rozumienie różnorodności rodzin w ogóle jako niezbędny krok dla zrozumienia różnorodności rodzin LGBT+
- Uzyskanie świadomości procesu powstawania więzów rodzinnych (biologicznych, kulturowych, emocjonalnych itd.)
- Uzyskanie świadomości zmienności form rodziny w indywidualnej biografii

Przebieg zajęć

Etap 1 – 5'

Zaprezentuj założenia warsztatu, rozdaj uczestnikom dużą kartkę papieru i długopis lub flamaster.

Etap 2 – 10'

Poproś uczestników o narysowanie mapy rodziny. Rozdaj uczestnikom instrukcję na kartkach:

- O kim myślisz, kiedy myślisz o swojej rodzinie?
- Zrób listę członków swojej rodziny
- Narysuj mapę swojej rodziny, uwzględniając każdego, kto twoim zdaniem jest jej członkiem

Etap 3 – 25'

Podziel uczestników na małe grupy (5-7 osób), rozdaj kartki z pytaniami i poproś o przedyskutowanie poniższych kwestii:

- Ile osób macie na swoich mapach?
- Kto jest włączony, a kto wyłączony z rodziny i dlaczego?
- Jakie więzy łączą członków rodziny? Czy to pokrewieństwo? Czy te więzy są potwierdzone przez prawo? Czy są na mapie osoby, z którymi nie łączą was więzy krwi?
- Czy ktoś z was umieścił na swojej mapie przyjaciół? Zwierzęta domowe? Dlaczego? Dlaczego nie?

- Co oznaczają odległości między poszczególnymi członkami rodziny? Jak wygląda jej struktura? Czy odzwierciedla stosunki emocjonalne, geograficzne, pokoleniowe, a może ich kombinację?
- O czym świadczą różnice między twoją mapą a mapami innych osób?
- Jak wyglądałaby twoja lista i mapa, gdybyś sporządził/sporządziła ją miesiąc czy rok temu? Jak może wyglądać za rok?

Etap 4 – 20'

Poproś o wybranie jednej osoby z każdej grupy, która zwięźle przedstawi rezultaty dyskusji. Na koniec skomentuj najważniejsze wnioski wyłaniające się z prezentacji grupy (tj. kto i co tworzy rodzinę oraz wyznacza jej granice, jak powstają więzy rodzinne, na czym polega i z czego wynika różnorodność oraz zmienność rodzinnych konfiguracji itd.). W podsumowaniu podaj jasną definicję podstawowych pojęć dotyczących rodziny i konfiguracji rodzinnych.

Materiały

- Wygodna przestrzeń umożliwiająca podział uczestników na mniejsze grupy
- Papier i ołówki do pracy w grupach
- Flipchart lub tablica suchościeralna
- Kartki z pytaniami pomocniczymi do dyskusji w małych grupach

Bibliografia

Mizielińska, J., Struzik, J., Król, A. (2017), *Różnym głosem. Rodziny z wyboru w Polsce*, Wydawnictwo PWN.

Mizielińska, J., Abramowicz, M., Stasińska, A. (2014), *Rodziny z wyboru w Polsce. Życie rodzinne osób nieheteroseksualnych*, Instytut Psychologii PAN. Do pobrania ze strony: rodzinyzwyboru.pl/

ĆWICZENIE 2.2

ROZPOZNAWANIE WIĘZI

Krótką charakterystyka: To ćwiczenie ma na celu zapoznanie uczestników z prawną i społeczną sytuacją rodzin LGBT+ w różnych krajach oraz zwrócić szczególną uwagę na specyficzne wyzwania, z jakimi mierzą się te rodziny. Ćwiczenie to pokazuje wpływ z góry przyjętych założeń na odbiór różnorodności rodzinnej. Podkreśla także zawodową odpowiedzialność profesjonalistów w procesie radzenia sobie z uprzedzeniami i stereotypami.

Czas trwania: 1 godzina 20 minut

Cele

- Dostarczenie informacji o prawach osób LGBT+ w kraju pochodzenia uczestników
- Dostarczenie informacji o różnych normatywnych nastawieniach wobec praw osób LGBT+ w UE
- Refleksja nad etyką zawodową w obliczu systemowej dyskryminacji osób LGBT+

Przebieg zajęć

Etap 1 – 30'

Pokaż film dokumentalny dotyczący sytuacji rodzin LGBT+. Filmy tego rodzaju można otrzymać od organizacji pozarządowych działających w kraju na rzecz osób LGBT+ lub organizacji międzynarodowych, takich jak ILGA-Europe. O sytuacji rodzin w Europie opowiada film *Right 2 Love* z 2012 roku w reżyserii Adai Teruel dostępny online w serwisie YouTube. Inną propozycją jest australijski film *Gayby Baby*, gdzie o swoich rodzinach opowiadają dzieci osób LGBT+. Powstał w 2015 roku, reżyserką jest Maya Newell, a informacje, jak można go obejrzeć, znajdują się na stronie: thegaybyproject.com
O sytuacji osób LGBT w Polsce mówi film *Artykuł Osiemnasty* z 2016 roku w reżyserii Bartosza Staszewskiego. Film dostępny jest do wypożyczenia za niewielką kwotę w serwisie Vimeo.

Etap 2 – 30'

Podziel uczestników na małe grupy (5-7 osób) i wskaż tematy do dyskusji:

- Czy coś cię zaskoczyło w życiu rodzin przedstawionych w filmie?
- Jaka jest prawna i społeczna sytuacja rodzin LGBT+ w kraju przedstawionym na filmie? Czy zmieniła się od czasu, kiedy powstał film?

- Jakie pary LGBT+ w tych krajach mogą stać się rodzicami?
- Jakie problemy, wyzwania i uprzedzenia dotyczą rodziny w filmie?
- Jakie strategie mogą zastosować takie rodziny, by stawić czoła tym wyzwaniom i trudnościom? Czy jest o nich mowa w filmie? Czy można zaproponować inne strategie?
- Jaka jest sytuacja rodzin LGBT+ w twoim kraju i w jaki sposób różni się od sytuacji w krajach, o których wcześniej rozmawialiście?

Etap 3 – 20'

Przedyskutujcie wspólnie następujące kwestie:

- Jaki jest stosunek do rodzin LGBT+ w twoim kraju?
- Jakie są główne podobieństwa i różnice w porównaniu z tym, co widzieliście na filmie?
- W jaki sposób to podejście wpływa na codzienną pracę profesjonalistów?
- Czy istnieją jakieś formy dyskryminacji? Czy profesjonaliści mają tego świadomość?
- W jaki sposób profesjonaliści i rodziny LGBT+ radzą sobie z dyskryminacją?

Materialy

- Wygodna przestrzeń do pracy w grupach
- Papier i ołówki
- Komputer i projektor

Bibliografia

ILGA EUROPE (2019) *The annual benchmarking on LGBT rights in Europe* ilga-europe.org/rainboweurope

Knut, P., Kwaśniewska, A., Lendzion, J., Michalski, K. (2017), *Rodzicielstwo osób LGBT*, Kampania Przeciw Homofobii. Do pobrania ze strony kph.org.pl/publikacje_kph

Wskazówki dla prowadzących: Przy wyborze filmu pamiętaj, że pożądanym efektem wywoła jedynie taki materiał, który odwoła się do codziennych doświadczeń rodzin. Podczas dyskusji warto również podać podstawowe dane naukowe i przedstawić sytuację prawną.

ĆWICZENIE 2.3

RODZICIELSTWO I ZWIĄZKI RODZINNE

Krótką charakterystyka: Zadaniem tego ćwiczenia jest dostarczenie ram pojęciowych dla rozumienia współczesnej rodziny. Skupia się ono na zrozumieniu różnic pomiędzy strukturą a funkcją, więzami krwi a podjęciem odpowiedzialności. Podczas ćwiczenia uczestnicy pogłębią znajomość kwestii związanych z metodami alternatywnego zapłodnienia i zastanowią się, jak we współczesnym społeczeństwie rozumiane są więzy rodzinne.

Czas trwania: 1 godzina 15 minut

Cele

- Refleksja nad przemianami pojęcia rodziny w toku historii
- Zapoznanie się z tematyką metod alternatywnego zapłodnienia
- Dostrzeżenie różnorodności rodzin LGBT+ i procesów ich powstawania
- Poznanie sytuacji prawnej dotyczącej praw reprodukcyjnych osób LGBT+ na poziomie europejskim

Przebieg zajęć

Etap 1 – 10'

Wprowadź temat ćwiczenia, stawiając pytanie: *Kogo uważacie za swoją rodzinę?* Daj grupie 3-4 minuty, by wszyscy mogli zapisać swoje odpowiedzi na kartkach. Przeprowadź krótką, swobodną dyskusję na temat udzielonych odpowiedzi, zwracając uwagę na różne więzy łączące ludzi.

Etap 2 – 45'

Zbierz najważniejsze tematy, jakie pojawiły się w dyskusji, podkreślając różnice i podobieństwa. W miarę możliwości przedstaw różne podejścia teoretyczne. Możesz wyjaśnić, w jaki sposób badania naukowe dotyczące rodzin patchworkowych, adopcji i metod takich jak in vitro zmieniają postrzeganie rodziny, która przestaje być oparta na biologicznym pokrewieństwie. Zwróć uwagę grupy na to, że rodzinę można różnie zdefiniować, także, odwołując się do takich pojęć jak: opieka, uczucia i zaangażowanie.

Etap 3 – 20'

Pokaż uczestnikom kilka fotografii rodzin LGBT+ i poproś, by zgadli, jak rodziny te powstały. Warto tu odwoływać się do wielu możliwych skojarzeń: wiek, pochodzenie etniczne, biologia, adopcja, wybór, opieka zastępcza itd.

Zachęcaj do dzielenia się różnorodnymi opiniami, tak aby umożliwić dyskusję i wymianę argumentów, przekazując jednocześnie informacje na temat metod alternatywnego zapłodnienia oraz prawa regulującego dostęp do nich w Unii Europejskiej i twoim kraju. Dobrym pomysłem może być wypisanie na flipcharcie różnych „strategii reprodukcyjnych”, które pojawiają się w dyskusji, wskazując w podsumowaniu, z czego mogą one wynikać oraz na podobieństwa (lub różnice) z tymi stosowanymi przez rodziny heteroseksualne.

Ważne jest, aby uczestnicy, widząc odmienne podejścia i regulacje prawne w poszczególnych krajach, zastanowili się nad swoim własnym postrzeganiem więzi i związków rodzinnych, a także nad tym, w jaki sposób rozwiązania prawne i osobiste poglądy wpływają na ich praktykę zawodową.

Materiały

- Wygodna przestrzeń umożliwiająca podział na podgrupy
- Papier i ołówki do pracy w grupach
- Flipchart lub tablica suchościeralna

Bibliografia

Polskie Towarzystwo Seksuologiczne (bd), *Stanowisko Polskiego Towarzystwa Seksuologicznego w sprawie związków i rodzicielstwa osób homoseksualnych i biseksualnych*.

pts-seksuologia.pl/sites/strona/66/stanowisko-pts-w-sprawie-zwiazkow-i-rodzicielstwa-osob-homoseksualnych-i-biseksualnych.

Lutes, J. (2007), *Co nauka mówi – a czego nie mówi – o homoseksualności*.

wychodzimyukrycia.net/uploads/common/Co_nauka_mowi_-_a_czego_nie_mowi_-_Wychodzimy_z_ukrycia_09-05-2014_a.pdf

ĆWICZENIE 2.4

PRAKTYKI RODZINNE

Krótką charakterystyka: Uczestnicy proszeni są o przedstawienie interpretacji obrazów rodzin zgodnie ze swoim ich rozumieniem. Celem ćwiczenia jest zastanowienie się nad tym, jakie wyobrażenia na temat rodziny mają uczestnicy i jak wpływają one na kontakt z klientami.

Czas trwania: 1 godzina

Cele

Refleksja nad tym, w jaki sposób świadomość dotycząca różnorodności rodzin (lub jej brak) wpływa na pracę zawodową uczestników

Przebieg zajęć

Etap 1 – 10’

Zaprezentuj grupie przygotowany wcześniej zestaw zdjęć przedstawiających różne scenki rodzinne (w tym celu można posłużyć się twórczością takich artystów fotografików, jak np. Richard Billingham, Jim Goldberg, Martin Parr, Carrie Mae Weems) lub wybrać aktualne reklamy z udziałem rodziny, zdjęcia billboardów, obrazki z podręczników szkolnych czy bajki dla dzieci.

Etap 2 – 30’

Podziel uczestników na małe grupy (5-7 osób) i zaproś do dyskusji na temat:

- Jak na zdjęciach, billboardach, w podręcznikach szkolnych, bajkach dla dzieci przedstawiane są rodziny?
- Jaki ma to wpływ na budowanie wyobrażenia o tym, jak wygląda rodzina, kto do niej należy, co jest oznaką jej dobrego funkcjonowania?

Etap 3 – 20’

Przeprowadź w grupie dyskusję, wychodząc od następujących pytań:

- Co bierzecie pod uwagę, kiedy decydujecie, kto jest rodziną?
- Na co zwracacie uwagę, kiedy chcecie ocenić funkcjonowanie rodziny?

Materiały

- Wygodna przestrzeń umożliwiająca podział klasy na mniejsze grupy
- Papier i ołówki do pracy w grupach
- Flipchart lub tablica suchościeralna
- Komputer i projektor oraz zdjęcia

Bibliografia

Chmura-Rutkowska, I., Duda, M., Mazurek, M. i Sołtysiak-Łuczak, A. (2016). *Gender w podręcznikach*. T. I-III. Warszawa: Fundacja Feminoteka.

Golombok, S. (2015). *Modern families: Parents and children in new family forms*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Kampania Przeciw Homofobii (2017). *Tęcza pod lupą*. Do pobrania ze strony kph.org.pl/publikacje_kph

Mizielińska, J. (2017). *Odmienne czy zwyczajne? Rodziny z wyboru w Polsce*. Warszawa: PWN.

PRAKTYKA ZAWODOWA

Rodziny LGBT+ są nieoczywistymi z punktu widzenia instytucji układami rodzinnymi. Pracownikom szkół, przychodni czy ośrodków pomocy brakuje niekiedy zdolności rozpoznania, kto stanowi taką rodzinę, jak taka rodzina funkcjonuje i jakie są jej potrzeby. Profesjonaliści i profesjonalistki mogą mieć wiele założeń na temat osób LGBT+ wychowujących dzieci, które rozmiągają się z rzeczywistością. Skutkiem tego sami specjaliści mogą przyłączać się do dyskryminacji, kiedy nie rozumieją, w jaki sposób sytuacja takich rodzin różni się od znanych im rodzin heteroseksualnych.

Dyskryminacja może przybierać bezpośrednie i pośrednie formy. Bezpośrednia wyraża się przez język i zachowanie, podczas gdy pośrednia może dokonywać się przez instytucjonalną niewidzialność. Przykładem tej drugiej są formularze, które nie uwzględniają tego, że dziecko może być wychowywane na przykład przez dwie matki, a nie matkę i ojca.

Zawarte w tej części ćwiczenia mają na celu pokazanie, że rodzina może mieć różne formy. Ich celem jest zachęcenie profesjonalistów i profesjonalistek do wzięcia odpowiedzialności za kontakt z osobami LGBT+, tak aby w swojej

Rozdział 3_ Praktyka zawodowa

pracy byli oni gotowi do tworzenia atmosfery życzliwości i zrozumienia, aby nie osądzali i podchodzili z szacunkiem do różnych doświadczeń rodzinnych. Ćwiczenia rozwijają również świadomość własnej tożsamości u uczestników i uczestniczek, co pomaga w refleksji nad własnymi przekonaniami na temat ludzi i świata. Ta część szkolenia szczególnie skupia się na związku dyskryminacji i ucisku z władzą i przywilejami. W jej efekcie uczestnicy powinni

stać się bardziej empatyczni i być przygotowani do tworzenia przestrzeni w swojej pracy, gdzie każda rodzina będzie czuła, że jest dla niej miejsce. Profesjonaliści poznają też narzędzia i metody pracy, które ułatwiają otwartą komunikację z rodzicami i dziećmi oraz uwzględniają różnorodność rodzinną.

ĆWICZENIE 3.1

RÓŻNORODNOŚĆ RODZIN W PRAKTYCE: RELACJE MIĘDZY LUDŹMI

Krótką charakterystyka: To ćwiczenie ma na celu przełożenie teoretycznych koncepcji związanych z różnorodnością rodzinną na praktykę zawodową. Skupia się zwłaszcza na radzeniu sobie z relacjami pomiędzy profesjonalistami a odbiorcami usług w edukacji i służbie zdrowia. Wykorzystanie metody odgrywania ról pomaga uczestnikom i uczestniczkom lepiej zrozumieć konkretne sytuacje i zobaczyć, jaki wpływ mają na nich ich własne z góry przyjęte założenia dotyczące zasad funkcjonowania rodziny.

Czas trwania: 2 godziny

Cele

- Uświadomienie sobie tego, jak stereotypy płciowe kształtują potoczne myślenie o rodzinie i rodzicielstwie
- Refleksja nad własną praktyką zawodową, rozpoznanie wpływu na nią istniejących w kulturze stereotypów dotyczących tradycyjnych ról płciowych i relacji rodzinnych

Przebieg zajęć

Etap 1 – 5'

Podziel uczestników na podgrupy liczące 5 do 7 osób. Jeśli to możliwe, staraj się, by grupy były jak najbardziej różnorodne, dobierając osoby według wieku, zawodu, płci, narodowości lub innych cech, które mogą być istotne w konkretnym kontekście.

Etap 2 – 15'

Poniżej znajdziesz scenariusze, które można wykonać w tym ćwiczeniu. Odczytaj je na głos całej grupie i odpowiedz na pytania, gdyby potrzebne były dodatkowe wyjaśnienia.

Scenariusz 1 – Zosia i nauczyciele

Joanna jest pedagogiem szkolnym. Została poproszona o interwencję, ponieważ w drugiej klasie jest dziewczynka o imieniu Zosia, która ma dwóch ojców, a nauczyciele niepokoi jej zachowanie. Dziewczynka bawi się wyłącznie z chłopcami, a inne dziewczynki trochę się jej boją, ponieważ uważają, że „za bardzo się rządzi”, a czasami jest „agresywna”. Nauczyciele opisują jej zachowanie jako „bardzo męskie”. Sądzą, że życie w męskim otoczeniu tak wpłynęło na Zosię. Ojcowie Zosi, Ryszard i Jan, wychowują dziec-

ko wspólnie od pięciu lat. Wcześniej Jan sam opiekował się córką. Mama Zosi po rozwodzie z Janem wyjechała za granicę, a jej kontakt z dziewczynką jest obecnie sporadyczny. Mężczyźni zgodzili się na spotkanie z nauczycielką Zosi i pedagogiem szkolnym, by zrozumieć, co się dzieje.

Wyobraźmy sobie to spotkanie...

Scenariusz 2 – Maria i lekarze

Maria jest w 8 miesiącu ciąży i trafia do szpitala z krwotokiem. Lekarze decydują o cesarskim cięciu. Pod salą porodową czekają Basia, partnerka Marii, która jest drugą mamą rodzącego się właśnie chłopca oraz Adam, jego ojciec. Basia i Maria chciały, aby ich syn miał ojca, który będzie brał czynny udział w jego wychowaniu. Adam był przyjacielem pary i uznał, że jest to dla niego jako geja jedyna szansa na zostanie rodzicem. Podjęli więc decyzję o wspólnym wychowywaniu syna – chłopiec miał mieszkać z mamami, a Adam odwiedzać ich jak najczęściej, by zajmować się dzieckiem.

Teraz jednak siedzą we dwójkę pod salą i denerwują się, czy wszystko w porządku. Basia podbiega do wychodzącego z sali lekarza, pytając, czy dziecko urodziło się zdrowe. Lekarz patrzy na nią i pyta, kim jest. Basia wyjaśnia, że drugą mamą. Lekarz mówi, że nie widzi w karcie jej upoważnienia, więc nie udzieli jej informacji. Za Basią staje Adam, który mówi, że jest ojcem. Jednak lekarz odmawia również jemu udzielenia informacji i mówi, że musi zająć się dzieckiem. Basia i Adam są przerażeni, że ich syn urodził się chory.

Tymczasem do półprzutomnej Marii przewiezionej już do sali pooperacyjnej podchodzi pielęgniarka, która żąda od niej wypełnienia upoważnienia, kto może zobaczyć dziecko. Synek urodził się zdrowy,

Ćwiczenie 3.1_ Różnorodność rodzin w praktyce: relacje między ludźmi

ale na wszelki wypadek został umieszczony w inkubatorze i leży w sali dla wcześniaków, gdzie wpuszczają tylko rodzinę. Maria mówi, że w szpitalu jest druga mama i tata dziecka i że ich chciałyby upoważnić. – Może Pani upoważnić tylko dwie osoby, siebie i jeszcze jedną osobę – tłumaczy pielęgniarka. – Ale my wszyscy troje jesteśmy rodzicami – mówi Maria. – Tylko dwie osoby. Może pani ich wskazać, ale wtedy pani rezygnuje z zobaczenia dziecka. Taki jest regulamin szpitala – wyjaśnia pielęgniarka.

Wyobraź sobie rozmowę trójki rodziców z ordynatorem oddziału neonatologii...

Scenariusz 3 – Marek i Ewa

Marek ma 7 lat i dwie mamy, Karolinę i Renatę. Rodzina mieszkała przez kilka lat w Wielkiej Brytanii, gdzie Karolina i Renata wzięły ślub i obydwie były prawnie uznanymi rodzicami. Niedawno zdecydowały się na powrót do Polski. Marek poszedł do szkoły podstawowej w swojej dzielnicy. Jedna mama przyprowadza go rano do szkoły, a druga odbiera po południu. Koleżanka Marka, Ewa, która chodzi z nim do pierwszej klasy, pyta go, kim są te panie. Słyszy zgodnie z prawdą, że to jego mamy. Dziewczynka jest zaskoczona. Idzie do wychowawczynie i mówi: – Marek twierdzi, że ma dwie mamy. To niemożliwe, dwie kobiety nie mogą mieć razem dziecka. To kłamczuch!

Wyobraźmy sobie rozmowę wychowawczynie z Ewą...

Etap 3 – 60'

Rozdziel scenariusze po jednym na podgrupę. Poproś, by uczestnicy wskazali, kto w ich grupie odgrywa którą z postaci, a kto będzie obserwatorem. Podaj im pytania, na które będą musieli odpowiedzieć po ćwiczeniu i zapisz je na flipcharcie do dyskusji na forum.

- Co czuły osoby występujące w scenie?
- Jak każda z tych osób poradziła sobie z sytuacją?
- Jak inaczej mogłaby się potoczyć scenka, żeby rozmowa była łatwiejsza dla obu stron?
- Jak inaczej mogłaby się potoczyć scenka, aby utrudnić rozmowę obu stronom?

Etap 4 – 45'

Zaproś każdą grupę do zaprezentowania wyników dyskusji na forum. Zapisz na flipcharcie najważniejsze kwestie pojawiające się w prezentacji każdej z grup. Skup się szczególnie na tym, co było najtrudniejsze do odegrania/omówienia i co byłoby niezbędne, by ułatwić zaistniałą sytuację. Po prezentacjach pomóż uczestnikom wskazać elementy wspólne w różnych scenkach i zastanówcie się wspólnie nad tym, jak stereotypy dotyczące ról płciowych i rodziny wpłynęły na sytuację lub w jaki sposób zostały podważone.

Materialy

- Wygodna przestrzeń umożliwiająca podział klasy na mniejsze grupy
- Flipchart

Bibliografia

Kampania Przeciw Homofobii. (2008). *Znęcanie się w szkołach. Przewodnik dla młodzieży. Jak przeciwdziałać znęcaniu? Projekt Schoolmates.* Do pobrania: kph.org.pl/publikacje_kph

Pakiet Orientuj się, Miłość Nie Wyklucza mnw.org.pl/orientujsie/

Wskazówki dla prowadzących: Przedstawione tu scenariusze należy traktować jako sugestie. Potraktuj je jako punkt wyjścia i modyfikuj w zależności od konkretnego kontekstu.

ĆWICZENIE 3.2

RÓŻNORODNOŚĆ RODZIN W PRAKTYCE: PRAKTYCZNE NARZĘDZIA

Krótką charakterystyka: To ćwiczenie można uznać za kontynuację poprzedniego. Jego celem jest nauczenie się, w jaki sposób wypracować praktyczne narzędzia dla działań włączających w miejscu pracy. W tym przypadku uczestnicy zostaną poproszeni o wyrażenie opinii, w jaki sposób można działać na poziomie organizacji lub instytucji.

Czas trwania: 2 godziny

Cele

- Nauka rozpoznawania i radzenia sobie z różnymi potrzebami rodziców, dzieci oraz ich kolegów i koleżanek
- Umiejętność zastosowania strategii włączających osoby LGBT+ w swoim miejscu pracy

Przebieg zajęć

Etap 1 – 5'

Podziel uczestników na podgrupy liczące od 5 do 7 osób. Jeśli to możliwe, postaraj się, by grupy były jak najbardziej różnorodne, dobierając uczestników według wieku, zawodu, płci, narodowości lub innych cech, które mogą być istotne w konkretnym kontekście. Powinno to stymulować dyskusję.

Etap 2 – 15'

Poniżej znajdziesz scenariusze, które można wykorzystać w tym ćwiczeniu. Odczytaj je na głos całej grupie, a następnie przedstaw zadania przypisane do każdego z nich.

Scenariusz 1 – szkolenie dla nauczycieli

Władze szkoły Zosi, na życzenie jej dwóch ojców, proszą twoje stowarzyszenie o zorganizowanie cyklu trzech spotkań z nauczycielami, aby podnieść poziom wiedzy na temat rodzicielstwa osób LGBT+.

Spróbujcie w grupie odpowiedzieć na poniższe pytania:

- Jaki jest cel tych spotkań?
- Jaka będzie ich struktura?
- Kto weźmie w nich udział?
- Kim będą prowadzący? Czy ktoś jeszcze zostanie zaproszony? Kto?
- Jaka będzie treść spotkań?
- Jaki efekt ma przynieść to szkolenie? Jakiej zmiany oczekujecie po nim od nauczycieli i od uczniów?

Scenariusz 2 – szkolenie dla specjalistów i specjalistek ze służby zdrowia

Ordynator, który rozmawiał z trójką rodziców, rozumie, że szpital nie jest przygotowany do kontaktu z takimi rodzinami jak ta i prosi dyrektora szpitala o zorganizowanie krótkiego szkolenia dla lekarzy i pielęgniarek, dotyczącego komunikacji z różnymi parami i rodzinami.

Dyrektor prosi wasz zespół o zaplanowanie i przeprowadzenie szkolenia.

Spróbujcie w grupie odpowiedzieć na poniższe pytania:

- Jaki jest cel szkolenia?
- Jaka będzie jego struktura?
- Kto bierze udział w tym szkoleniu? W jakiej roli?
- Kim są prowadzący?
- Jaka jest jego treść?
- Jakich rezultatów oczekujecie od personelu medycznego i od pacjentów?

Scenariusz 3 – spotkanie pracowników szkoły z rodzinami

Pani dyrektor jest zaniepokojona. Odebrała skargi rodziców Ewy i trojga innych rodziców dzieci z klasy Marka. Zadzwoił także zaniepokojony proboszcz, domagający się wyjaśnień, co dzieje się w szkole. Wasza grupa została zaproszona, by wystąpić w roli mediatorów na spotkaniu nauczycieli i rodziców dotyczącym różnorodności rodzin.

Spróbujcie w grupie odpowiedzieć na poniższe pytania:

- Jaki jest cel spotkania?
- Jaka będzie jego struktura?
- Kto bierze udział w tym spotkaniu? W jakiej roli?
- Jaka jest jego treść?
- Jakich rezultatów oczekujecie od społeczności szkoły?

Ćwiczenie 3.2_ Różnorodność rodzin w praktyce: praktyczne narzędzia

Etap 3 – Praca w grupach, 40'

Przydziel każdej z grup jeden ze scenariuszy, poproś, by uczestnicy dogłębnie zastanowili się nad każdym z pytań i zapisali swoje odpowiedzi.

Etap 4 – Podsumowanie, 60'

Kiedy cała grupa zbierze się ponownie, by zaprezentować efekty swojej pracy, zapisz na tablicy kluczowe kwestie wynikające z każdej z prezentacji. Zostaw czas na komentarze członków pozostałych podgrup. Pomóż uczestnikom dostrzec podobieństwa i różnice pomiędzy trzema scenariuszami, zastanówcie się, jak scenariusze są związane z praktyką zawodową uczestników.

Materiały

- Wygodna przestrzeń umożliwiająca podział na podgrupy
- Flipchart

Bibliografia

Polskie Towarzystwo Seksuologiczne (2016). *Stanowisko Polskiego Towarzystwa Seksuologicznego na temat zdrowia osób o orientacji homoseksualnej*. pts-seksuologia.pl/sites/strona/59/stanowiskopt-s-na-temat-zdrowia-osob-o-orientacji-homoseksualnej

Kampania Przeciw Homofobii, *Prawa pacjenta LGBTI*. Do pobrania ze strony: kph.org.pl/publikacje_kph

Kowalczyk, R., Rodzinka, M., Krzystanek, M. (red.) (2016), *Zdrowie LGBT. Przewodnik dla kadry medycznej*, Kampania Przeciw Homofobii. Do pobrania ze strony: kph.org.pl/publikacje_kph

Świerszcz, J. (2013). *Lekcja Równości. Materiały dla nauczycieli i nauczycielek. Jak rozmawiać o orientacji seksualnej w szkole i wspierać młodzież (II)*. Warszawa: Kampania Przeciw Homofobii. Do pobrania ze strony: kph.org.pl/publikacje_kph

Wskazówki dla prowadzących: Podobnie jak w poprzednim ćwiczeniu, powyższe scenariusze są inspiracją. Można je zmieniać w zależności od prawnego i kulturowego kontekstu, w jakim prowadzone jest szkolenie.

ĆWICZENIE 3.3

ROZMOWY O TOŻSAMOŚCI, UCISKU I SOJUSZNIKACH

Krótką charakterystyką: Krótkie, oparte na dialogach ćwiczenie, które ma za zadanie zachęcić uczestników do mówienia o sobie i refleksji na temat związków między tożsamością, władzą, uciskiem i wyzwoleniem z ucisku.

Czas trwania: 1 godzina

Cele

- Uświadomienie sobie przez uczestników własnej tożsamości i jej związku z władzą i uprzywilejowaniem
- Refleksja nad emocjami, myślami i działaniem w sytuacji ucisku
- Refleksja nad rolą sojusznika, nauczenie się pozytywnego nastawienia innych ludzi do wspólnego działania i budowania sojuszy

Przebieg zajęć

Etap 1 – 5'

Poproś uczestników, żeby stanęli w kręgu. Licz do dwóch, wskazując kolejne osoby. Poproś, by uczestnicy z numerem dwa zrobili krok w stronę środka okręgu, tworząc wewnętrzny krąg. Niech każda „jedynka” stanie twarzą w twarz z „dwójką”.

Wyjaśnij, że każda osoba będzie miała do dyspozycji 1 minutę, by po otrzymaniu wskazówki mówić do drugiej osoby, a następnie zamienią się rolami. Ćwiczenie to składa się z trzech wskazówek, każdej dla innej pary.

Po zakończeniu każdego dialogu uczestnicy w wewnętrznym kręgu robią krok w prawo tak, by każdy z nich znalazł sobie nowego rozmówcę.

Osoba prowadząca udziela następujących instrukcji:

- Dla mówiących: *Mów od tej chwili przez całą minutę. Nie korzystaj z gotowych skryptów, formułek, które zwykle mówisz, ale mów szczerze i od serca.*
- Dla słuchających: *Nie przerywaj, nie komentuj. Słuchaj uważnie i wnikliwie.*

Etap 2 – 5'

Pierwsza wskazówka:

Powiedz drugiej osobie, jakich słów używasz, by opisać siebie i swoją tożsamość. Przyjdą ci na myśl różne określenia, to znaczy na pewno warto wiedzieć, że jesteś fanką/fanem seriali lub podróżniczką/podróżnikiem, jednocześnie tutaj skupiamy się na

tych elementach twojej tożsamości, które są znaczące dla twoich relacji ze światem, dają ci dostęp do władzy i przywilejów albo skazują na marginalizację i ucisk. Te określenia mogą dotyczyć twojej płci, pochodzenia etnicznego lub narodowego, statusu rodzinnego i społecznego, orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej, sprawności fizycznej, stanu zdrowia itp. Opowiedz drugiej osobie o wszystkich etykietkach, których używasz, by o tym mówić. Jeśli skończysz zanim upłynie minuta, mów dalej o tych określeniach, skąd pochodzą, czy je lubisz, czy też nie, jakich słów używasz, a jakich słów inni używają wobec ciebie.

Następnie druga osoba ma minutę, by opowiedzieć o sobie. Przypomnij jej, by nie starała się naśladować, odnosić się do usłyszonej właśnie osobistej historii, ale mówiła wyłącznie o swoim doświadczeniu.

Kiedy obie osoby dobrane w parę wysłuchały się nawzajem, powiedz, żeby podziękowały sobie, a następnie poproś, aby osoby w wewnętrznym kręgu zrobiły krok w prawo i powitały swoich nowych rozmówców.

Kiedy upłyną dwie minuty, poproś wszystkich, by zastanowili się w ciszy nad tym, co się wydarzyło. Oto kilka pytań naprowadzających:

- Co czułaś/czuleś, nazywając swoje tożsamości i mówiąc o nich?
- Co czułaś/czuleś, słuchając o tożsamościach drugiej osoby?
- Czy spodziewałaś/spodziewałeś się po tej osobie czegoś innego?

Etap 3 – 5'

Druga wskazówka:

Mów przez minutę o sytuacji, kiedy byłaś/byłeś świadkiem ataku na drugiego człowieka, kiedy byłaś/byłeś świadkiem dyskryminacji, dehumanizacji czy wykluczenia kogoś. Może to być wspomnienie sprzed wielu lat albo z dzisiejszego poranka, dłuższa opowieść albo ulotna chwila.

Ćwiczenie 3.3_Rozmowy o tożsamości, ucisku i sojusznikach

Następnie poproś o zamianę w parze. Po dwóch minutach podsuń uczestnikom kilka pytań do osobistej refleksji w ciszy:

- Jak twoje ciało zareagowało na te słowa? Jakie emocje się ujawniły?
- Dlaczego ta historia jest ważna?
- Jakie jest twoje miejsce w tej historii? Jaka jest twoja rola w dynamice władzy?

Etap 4 – 5'

Trzecia wskazówka:

Mów przez minutę o sytuacji, w której wystąpiłaś/wystąpiłeś w roli sojusznika. Sojusznik to sprzymierzeniec. To ktoś, kto nie jest członkiem prześladowanej grupy, ale ma odwagę okazać solidarność wykluczonym i stanąć w ich obronie. Poszukaj w pamięci takiej sytuacji, w której miałaś/miałeś uprzywilejowaną pozycję i jednocześnie okazałaś/okazałeś solidarność osobom, które należały do marginalizowanej czy prześladowanej grupy.

Następnie poproś o zamianę w parze. Kiedy minie czas na wypowiedzi, poproś uczestników o refleksję w ciszy:

- Jakie uczucia ci towarzyszyły podczas mówienia o sobie?
- A podczas słuchania?
- Czy bliżej ci w tej historii do sojusznika czy do osoby wykluczanej?

Etap 5 – 35'

Kiedy uczestnicy wrócą na swoje miejsca, otwórz dyskusję:

- Co stało się podczas tego ćwiczenia?
- Czego ono nas uczy?
- Które wątki zostały podjęte, a które przemilczane?
- Czy wiem dość, by wypowiadać się na temat uprzywilejowania władzy? Na temat doświadczania przywileju bycia mężczyzną, osobą heteroseksualną czy wyznawcą konkretnej religii?
- Jak mogę stawać w obronie marginalizowanych społeczności, nie traktując ich protekcyjnie lub nie uciszając ich?

Materiały

Flipchart

Bibliografia

Kampania Przeciw Homofobii, (2015). *Ramię w ramię po równość. Jak być sojusznikiem i sojuszniczką osób LGBT*. Do pobrania: kph.org.pl/publikacje_kph

Dużak, K., Świerszcz, J. (2013). *Przemoc i uwłasnienie. Wsparcie psychologiczne dla osób LGBTQ*, Kampania Przeciw Homofobii. Do pobrania ze strony kph.org.pl/publikacje_kph

Wskazówki dla prowadzących: To ćwiczenie przeznaczone jest dla grup, gdzie wszyscy uczestnicy czują się bezpiecznie i dobrze w swoim towarzystwie. Prowadzący powinni zwrócić szczególną uwagę na emocje uczestników podczas jego trwania. Podczas rozmowy o uprzywilejowanych tożsamościach, prowadzący powinni unikać wzbudzania poczucia wstydu i winy u uczestników. Powinni wyjaśnić, że nie to jest przedmiotem dyskusji, chodzi w niej o własną refleksję i świadomość. Podczas minutowych wypowiedzi warto kontrolować upływ czasu i uprzedzać uczestników na 10 sekund przed końcem. Czas na refleksję po krótkich wypowiedziach nie jest przeznaczony na dzielenie się opiniami, a na osobistą refleksję w ciszy.

ĆWICZENIE 3.4

CIAŁO I WŁADZA

Krótką charakterystyka: To ćwiczenie odwołuje się do aktywności fizycznej inspirowanej ćwiczeniami teatralnymi, dzięki której możliwe jest przyjrzenie się dynamice władzy i sposobom, w jakie angażuje ona nasze role społeczne i tożsamości.

Czas trwania: 20 minut

Cele

- Uzyskanie większej świadomości własnych emocji, zarówno podczas korzystania z władzy nad innymi ludźmi, jak i podczas bycia podmiotem cudzej władzy
- Zrozumienie, w jaki sposób własne tożsamości i tożsamości innych osób są częścią dynamiki władzy
- Zrozumienie relacji między władzą a odpowiedzialnością

Przebieg zajęć

Wstęp – 3'

Poproś uczestników o stanięcie w kręgu w pustym pomieszczeniu lub na zewnątrz, gdzie będzie miejsce. Zademonstruj wraz z ochotnikiem ćwiczenie, które uczestnicy będą następnie wykonywać w parach.

Etap 1 – Ruch, 7'

Uczestnicy dobierają się w pary. Jedna osoba w parze prowadzi drugą za pomocą ruchów swojej dłoni, jednak bez fizycznego kontaktu. Dłoń pierwszej oso-

by prowadzi ciało drugiej, druga osoba ma za zadanie podążać za wskazówkami: obracać się, schylać i podnosić. Powinna być zachowana stała odległość między osobami w parze. Po dwóch minutach para zamienia się rolami. Po kolejnych dwóch minutach osoby w parze mają za zadanie prowadzić się wzajemnie w tym samym czasie.

Etap 2 – Podsumowanie, 10'

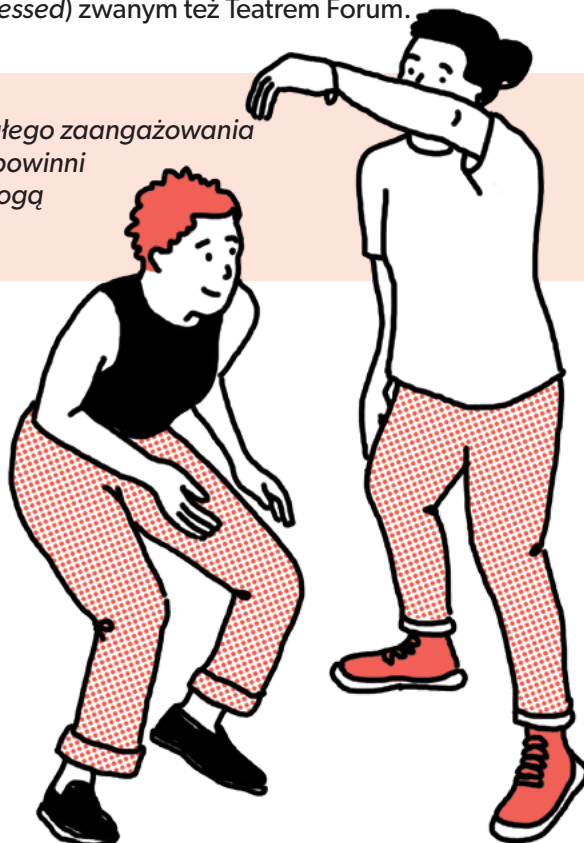
Rozpocznij dyskusję o tym, co wydarzyło się podczas tego ćwiczenia:

- Jak się czułaś/czułeś kiedy przejęłaś/przejąłeś kontrolę? Na co zwracałaś/zwracałeś uwagę, kiedy to ty kierowałaś/kierowałeś?
- Jak czułaś/czułeś się pod kontrolą?
- Co i dlaczego było najtrudniejsze?
- Jaką rolę twoje tożsamości odgrywały w tym ćwiczeniu (np. jak czułaś się jako kobieta, kiedy mężczyzna kazał ci paść na kolana)?

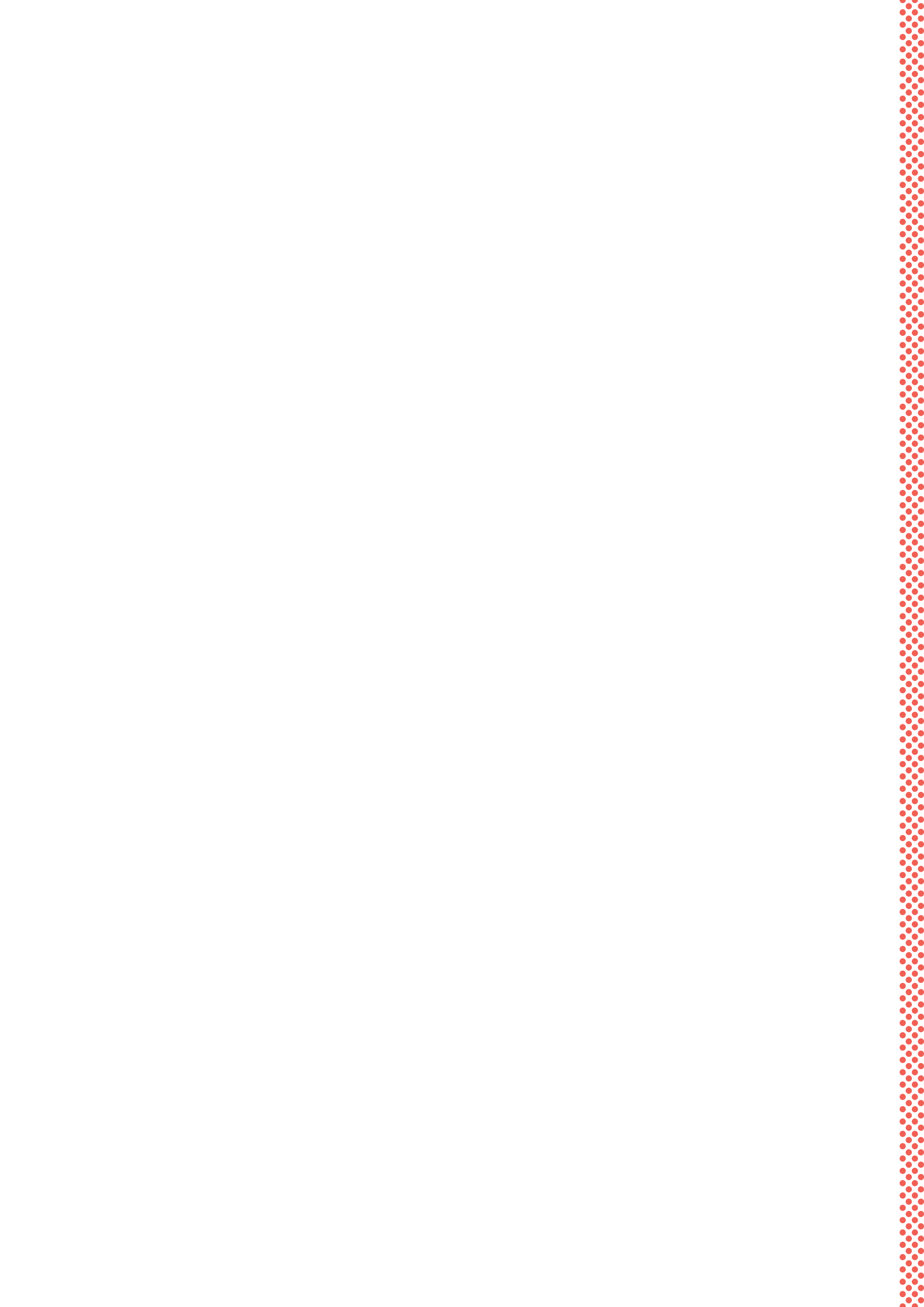
Bibliografia

Boal, A. (2014). *Gry dla aktorów i nieaktorów*. Wydawnictwo Cyklady. A także inne książki dotyczące koncepcji Teatru Uciśnionych (*The Theatre of the Oppressed*) zwanym też Teatrem Forum.

Wskazówki dla prowadzących: Ćwiczenie to wymaga stałego zaangażowania fizycznego. Każdy może wziąć w nim udział, ale prowadzący powinni upewnić się, że osoby z niepełnosprawnościami ruchowymi mogą w nim uczestniczyć w bezpieczny i swobodny sposób.

ĆWICZENIE 3.5

KROK NAPRZÓD

Krótką charakterystyka: Ćwiczenie to skupia się na kwestiach dyskryminacji i wykluczania, pomaga uczestnikom zrozumieć różnice między ludźmi, na które ci nie mają wpływu. Ćwiczenie pochodzi z publikacji Rady Europy *Kompas: Edukacja o prawach człowieka w pracy z młodzieżą* i zostało nieco zmodyfikowane do celów projektu *DOING RIGHT(S)*. Podręcznik ten został przetłumaczony na wiele języków europejskich, więcej informacji o tym ćwiczeniu i sam podręcznik znaleźć można na: coe.int/en/web/compass/take-a-step-forward, a pełną polską wersję na stronie: rownosc.info/media/uploads/biblioteka/publikacje/kompas_tekst.pdf

Czas trwania: 1 godzina 10 minut

Cele

- Podnoszenie świadomości na temat nierównych szans w społeczeństwie
- Pobudzanie wyobraźni i krytycznego myślenia, a także empatii dla osób mniej uprzywilejowanych
- Osłabienie uprzedzeń wobec innych ludzi

Przebieg zajęć

Etap 1 – 10'

Postaraj się stworzyć bardzo miłą atmosferę, poproś uczestników o całkowitą ciszę. Daj każdej osobie jedną kartę z rolą. Karty powinny być rozdane w przypadkowym porządku. Poproś wszystkich, aby nie pokazywali swoich kart z rolami innym uczestnikom. Poproś następnie, by wszyscy usiedli wygodnie (najlepiej na podłodze) i uważnie przeczytali swoje role oraz wyobrazili sobie, że są w tej chwili osobą, którą opisano na karcie. Odczytaj podane poniżej pytania, zatrzymując się po każdym z nich na chwilę, aby uczestnicy mieli trochę czasu na wyobrażenie sobie odgrywanej przez nich postaci:

- Jak wyglądało twoje dzieciństwo? Jak wyglądał dom, w którym mieszkałeś/mieszkałaś? W co się bawiłeś/bawiłaś jako dziecko? Kim byli z zawodu twoi rodzice?
- Jak wygląda teraz twoje życie? Twój normalny dzień? Co zwykle robisz rano, po południu, wieczorem?
- Jak wygląda twój styl życia? Gdzie mieszkasz? Ile zarabiasz? Co i gdzie robisz w czasie wolnym? Co robisz w czasie wakacji?
- Co sprawia ci radość? Czego się obawiasz?

Oto kilka przykładowych ról, które możesz wykorzystać. Potraktuj je jako inspirację, możesz dostosować je do konkretnej sytuacji w danym kraju lub kulturze.

- Jesteś 24-letnią dziewczyną wychowaną przez dwie matki, z których jedna wciąż nie posiada

praw rodzicielskich, ponieważ Twój kraj nie uznaje rodzicielstwa osób tej samej płci.

- Jesteś 20-letnim homoseksualnym mężczyzną. Mieszkasz z rodzicami, nikt nie wie o Twojej orientacji seksualnej.
- Jesteś transpłciową kobietą w czasie tranzycji. Wraz z żoną macie dwoje dzieci.
- Jesteś bezrobotną kobietą samotnie wychowującą dziecko.
- Jesteś synem dyrektora banku. Studiujesz ekonomię na uniwersytecie.
- Jesteś młodą Arabką wyznania muzułmańskiego. Mieszkasz z rodzicami, którzy są bardzo religijni.
- Jesteś 17-letnim Romem (Cyganem), który nie ukończył szkoły podstawowej.
- Jesteś prostytutką w średnim wieku, zakażoną wirusem HIV.
- Jesteś synem amerykańskiego ambasadora w Polsce.
- Jesteś właścicielką bardzo dochodowej firmy eksportowo-importowej.
- Jesteś emerytowaną pracownicą fabryki produkującej buty.
- Jesteś partnerką życiową młodego artysty, który uzależniony jest od heroiny.
- Jesteś 22-letnią lesbijką.
- Jesteś modelką afrykańskiego pochodzenia.

Etap 2 – 20'

Do tej części ćwiczenia będzie potrzebna duża przestrzeń, gdzie uczestnicy mogą stanąć obok siebie wzdłuż jednej linii i zrobić kilka długich kroków przed siebie. Kiedy uczestnicy poznają swoje role, poproś ich, by ustawili się w ciągłej linii, obok siebie jak na linii startowej do biegu. Poproś też o zachowanie absolutnej ciszy. Wyjaśnij, że za chwilę odczytasz listę różnych sytuacji i zdarzeń. Jeśli uczestnicy uważają, że sytuacja ta ich dotyczy, powinni zrobić krok do przodu. Jeśli sądzą, że sytuacja ich nie dotyczy, powinni pozostać na miejscu. Odczytuj powoli sytuacje, jedna po

Ćwiczenie 3.5_Krok naprzód

drugiej. Po przeczytaniu każdej sytuacji zatrzymaj się na chwilę, aby uczestnicy mogli wykonać ruch i rozejrzeć się wokół, jak zmienia się ich pozycja w stosunku do pozostałych osób. Na końcu, poproś uczestników, aby się rozejrzeli i zobaczyli w jakiej konfiguracji się znajdują. Następnie daj im parę minut, by wyszli z ról, zanim przejdą do wspólnego omówienia ćwiczenia. Oto przykładowe sytuacje i zdarzenia, można jednak modyfikować tę listę i dodawać nowe pozycje.

- Możesz bez żadnego problemu dziedziczyć po swoich rodzicach.
- Możesz poślubić swojego partnera/partnerkę.
- Czujesz się pewnie i bezpiecznie ze swoim partnerem/partnerką w miejscach publicznych.
- Możesz w pełni uczestniczyć w życiu swojej wspólnoty religijnej i liczyć na jej całkowitą akceptację.
- Nie boisz się, że możesz zostać zaatakowany/zaatakowana lub napastowany/napastowana na ulicy lub w mediach.
- Nigdy nie byłeś/byłaś w poważnych tarapatach finansowych.
- Nie obawiasz się, że możesz być zatrzymana/zatrzymany przez policję.
- Wiesz, dokąd udać się po pomoc, gdy jej potrzebujesz.
- Nigdy nie czułeś/czułaś się dyskryminowany z powodu swojego pochodzenia.
- Masz odpowiednie zabezpieczenie socjalne i dostęp do opieki medycznej.
- Nie obawiasz się o przyszłość swoich dzieci.
- Sam możesz wybrać sobie partnera życiowego / partnerkę życiową

Etap 3 – 40'

Rozpocznij od zapytania uczestników, co ich zdaniem się wydarzyło i jak się czują po zakończeniu ćwiczenia. Potem przejdź do omówienia zagadnień poruszonych w ćwiczeniu, o których uczestnicy dowiedzieli się podczas jego wykonywania.

- Jak się czuliście, gdy wykonywaliście krok do przodu, a jak, gdy musieliście stać w miejscu?
- Pytanie do tych, którzy często wykonywali krok do przodu: kiedy zauważyliście, że inni nie poruszają się tak szybko, jak wy?
- Czy czuliście, że były takie momenty w trakcie ćwiczenia, kiedy wasze podstawowe prawa człowieka były ignorowane?
- Czy łatwo było wam odgadnąć role pozostałych uczestników? (powiedz teraz uczestnikom, aby odkryli swoje role przed innymi)
- Czy odgrywanie różnych ról było dla was trudne czy łatwe? W jaki sposób stworzyliście w waszej wyobraźni obraz osoby, którą musieliście odgrywać?
- Czy ćwiczenie w jakikolwiek sposób odzwierciedla nasze społeczeństwo? Jeśli tak, to jak?
- Z jakimi prawami człowieka były związane poszczególne role? Czy możecie powiedzieć, że któreś z praw jest łamane w przypadku osoby, której rolę musieliście odgrywać?
- Co najpierw powinno się zrobić, aby w odpowiedni sposób zająć się zagadnieniem nierówności społecznej?

Wskazówki dla prowadzących: W zależności od wiedzy grupy ćwiczenie można również przeprowadzić na wcześniejszych etapach szkolenia.

- Na początku ćwiczenia, niektórzy uczestnicy po otrzymaniu kart z rolami mogą stwierdzić, iż niewiele wiedzą na temat osób, które muszą odgrywać. Powiedz wtedy, iż nie ma to znaczenia i poproś, aby wykorzystali własną wyobraźnię w kreowaniu obrazu danej postaci.
- Siła tego ćwiczenia jest widoczna w momencie, gdy uczestnicy zdają sobie sprawę z dystansu, który ich dzieli od innych, w porównaniu z sytuacją wyjściową, gdy wszyscy stali w jednej linii. Aby spotęgować efekt, możesz stworzyć nowe role lub dostosować do rzeczywistości reprezentowanej przez uczestników. Będzie to konieczne, gdy liczba uczestników znacznie przewyższa liczbę kart z rolami, zawartymi w materiałach pomocniczych. Postaraj się wtedy, aby każdy uczestnik miał inną rolę. Jeśli będziesz tworzyć nowe role, pamiętaj o tym, aby były napisane w taki sposób, by tylko niewielka liczba osób miała możliwość odpowiedzi TAK i przez to poruszania się do przodu podczas wyczytywania listy sytuacji i wydarzeń.
- W czasie omawiania ćwiczenia należy zapytać uczestników, w jaki sposób konstruowali wyobrażenia dotyczące osoby, której rolę mieli odgrywać. Czy brali pod uwagę swoje osobiste doświadczenia, czy raczej opierali się na różnych źródłach informacji (media, książki, dowcipy)? Czy są pewni wiarygodności tych źródeł i wyobrażeń? W ten sposób możesz omówić z uczestnikami, jak powstają stereotypy i uprzedzenia.

ĆWICZENIE 3.6

KOŁO WŁADZY

Krótką charakterystyka: Ćwiczenie to skupia się na tożsamości, władzy i wynikających z niej przywilejach, a także na tym, jak te elementy łączą się w konkretnym społeczeństwie.

Czas trwania: 1 godzina 15 minut

Cele

- Zidentyfikowanie przejawów władzy i uprzywilejowania, z drugiej zaś strony – marginalizacji i ucisku
- Uświadomienie sobie, w jaki sposób uprzywilejowanie przejawia się w codziennym życiu

Przebieg zajęć

Etap 1 – Rysowanie wykresu, 10'

Narysuj na tablicy koło i podziel je na wiele części, tworząc diagram – koło władzy. Zaproś uczestników, by krótko powiedzieli, na jakie sposoby ludzie uzyskują władzę i przywileje w społeczeństwie.

Etap 2 – Wypełniamy diagramy, 15'

Poproś, aby każda osoba narysowała takie koło władzy, jak na tablicy, na swojej kartce, a następnie, aby je opisała – wymieniła wszystkie kategorie, które łączą się z władzą i statusem. Uczestnicy mogą wymieniać np.: płeć, status społeczny, wyznanie, wykształcenie, rasę, pochodzenie etniczne, narodowość, sytuację rodzinną, język, wygląd, zdolności, zawód, wiek czy orientację seksualną. Tę część ćwiczenia można zrobić indywidualnie lub w parach. Następnie uzupełnij razem z grupą koło władzy na tablicy

według propozycji zebranych od wszystkich osób. Poproś, by uczestnicy na swoich kartkach pokolorowali te części koła, w których każdy z nich statystycznie zajmuje wysoką pozycję społeczną – ma władzę.

Etap 3 – 10'

Uczestnicy i uczestniczki omawiają w parach swoje koła władzy, wychodząc od następujących pytań:

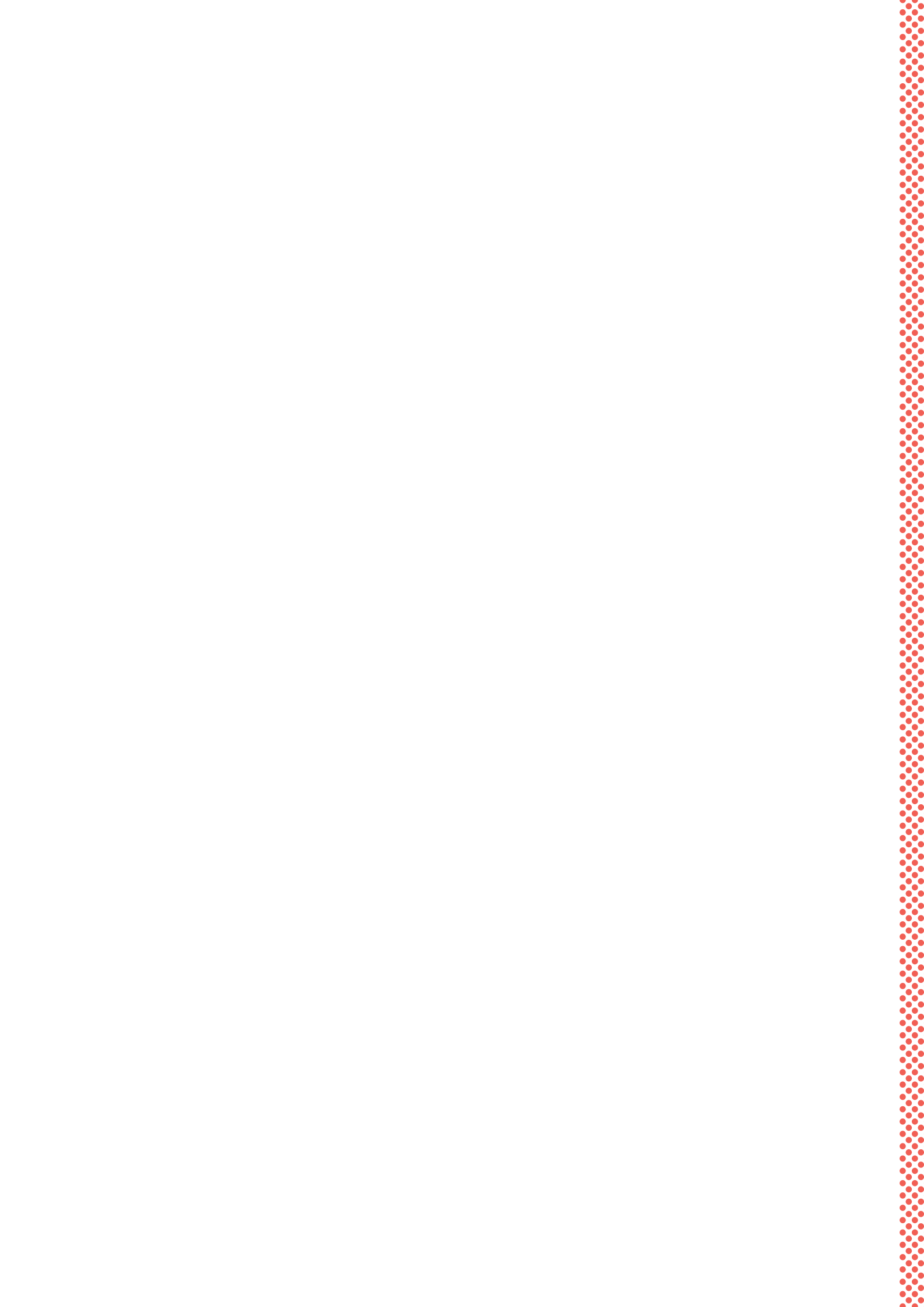
- W jakich dziedzinach lub sytuacjach ty masz władzę? Jak nazwał(a)byś swoją tożsamość władzy (*power identity*)?
- Jak w twoim życiu objawia się: uprzywilejowanie osób białych, przywilej bycia mężczyzną, osobą heteroseksualną, wyznania katolickiego, osobą cisplciową (osobą, której płeć odczuwana jest zgodna z nadaną przy urodzeniu, odwrotność transplciowości)?

Etap 4 – 40'

Przeprowadź dyskusję, rozpoczynając od następujących pytań:

- Co wynika z diagramów?
- Czego nowego się dowiedziałeś/dowiedziałaś?
- Czy coś cię zaskoczyło? Czy dostrzegasz przejawy swoich przywilejów, z których wcześniej nie zdawałeś/zdawałaś sobie sprawy?

Wskazówki dla prowadzących: Podobnie jak w poprzednim ćwiczeniu, kiedy mowa jest o własnych uprzywilejowanych tożsamościach, warto być uważnym na możliwość zareagowania przez grupę poczuciem wstydu lub winy. Należy wyraźnie zaznaczyć, że nie taki jest cel dyskusji, chodzi raczej o zmianę perspektywy i uzyskanie wglądu.

ĆWICZENIE 3.7

CZTERY KĄTY

Krótką charakterystyka: To ćwiczenie pochodzi z programu Welcoming Schools, rekomendowanego dla dzieci w wieku od 8 do 11 lat. Podejmuje problem reagowania na wyśmiewanie się i znęcanie. Warto zastosować je w pracy z dorosłymi, zwłaszcza jeśli są to profesjonaliści pracujący z dziećmi.

Czas trwania: 55 minut

Cele

- Uświadomienie sobie własnego stanowiska wobec niesprawiedliwości i ucisku
- Uświadomienie sobie procesu grupowego, jaki wpływa na zachowanie osób będących sojusznikami lub obserwatorami w sytuacji, w której inna osoba doświadcza przykrości
- Nauka rozmowy z dziećmi o reagowaniu na znęcanie się, naśmiewanie i przezywanie

Przebieg zajęć

Etap 1 – Wstęp, 5'

Poproś uczestników, by wyobrazili sobie, że mają po 10 lat i żeby przy wykonywaniu ćwiczenia postępowali tak jak dzieci, a nie osoby dorosłe. Wyjaśnij, że ćwiczenie odnosi się do sytuacji, w których musicie natychmiast podjąć decyzję, jak zareagujecie na to, że ktoś pada ofiarą wyśmiewania się lub znęcania. W każdej z przedstawionych sytuacji uczestnicy podejmują decyzję, jak zareagują, wybierając jedną z czterech możliwości. Możliwości są napisane na czterech kartkach papieru wiszących w czterech kątach pomieszczenia:

- Odejść;
- Interweniować osobiście;
- Porozmawiać ze sprawcą na osobności;
- Poszukać pomocy osoby dorosłej lub starszego kolegi/koleżanki.

Etap 2 – Prezentacja scenariuszy, 5'

Przedstaw 3 scenariusze sytuacji i poproś uczestników, by podeszli do miejsca, które najlepiej odpowiada ich stanowisku. Scenariusze mogą dotyczyć różnych stygmatyzowanych cech – pełną listę znaleźć można pod tym adresem:

assets2.hrc.org/welcoming-schools/documents/WS_Lesson_Ally_or_Bystander.pdf.

Oto kilka przykładów dotyczących płci i rodziny:

Ekspresja płciowa / Tożsamość płciowa

- Kiedy przebywasz w grupie przyjaciół, jeden z nich kpi sobie z młodszego ucznia z powodu jego sposobu ubierania.
- Jedna z twoich przyjaciółek strofuje chłopców, by „nie zachowywali się jak dziewczyny”, a dziewczynki, by „nie zachowywały się jak chłopcy”.
- Kolega z klasy drażni się z młodszym chłopcem, który bawi się lalką, albo z dziewczynką, która bawi się samochodem.
- Koleżanka z klasy bez przerwy pyta nowego ucznia, czy jest chłopcem, czy dziewczynką.

Kogo kochasz / rodziny LGBT+

- Nowa uczennica w szkole nazywa twojego przyjaciela „pedałem” (lub przyjaciółkę – „lesbą”).
- Grupa twoich rówieśników używa zwrotu „to takie pedałskie”, na określenie czegoś, co im się nie podoba, a wiesz, że ojcowie twojego najlepszego przyjaciela są gejami.
- Twój kolega/koleżanka z klasy ma dwie mamy, a ty słyszysz, jak inne dziecko wyśmiewa go i mówi mu, że kłamie, bo to niemożliwe, żeby mieć dwie matki.

Etap 3 – 20'

Kiedy wszyscy uczestnicy zajęli już wybrane pozycje, zaproś każdą grupę po kolei, by przedyskutowała powody, które stoją za dokonaniem wyboru. Następnie poproś kilku uczestników, którzy stanęli w różnych kątach, by powiedzieli, dlaczego wybrali tę właśnie opcję. Możesz też zapytać, co mogliby powiedzieć osobie, która jest obiektem naśmiewania się lub znęcania, a co osobie, która naśmiewa się lub znęca nad innymi.

Ćwiczenie 3.7_Cztery kąty

Etap 4 – 25'

Zainicjuj dalszą dyskusję, wychodząc od kilku pytań otwartych:

- Czy na różne scenariusze zareagowałeś/zareagowałaś w różny sposób?
- Dlaczego wybrałeś/wybrałaś ten a nie inny kąt?
- Kiedy byłeś/byłaś bardziej skłonny zignorować daną sytuację? Dlaczego?
- Czy zdarzyło się, że chciałeś/chciałaś zareagować w inny sposób niż te odpowiadające czterem kątom?
- Co znaczy bycie obserwatorem? Co oznacza bycie sojusznikiem? Jakie są zalety i wady bycia obserwatorem/sojusznikiem, kiedy ma się 10 lat?

Bibliografia

Użyteczne materiały znaleźć można na stronie internetowej Welcoming Schools Curriculum (welcomingschools.org) i w książce L. Derman-Sparks i L. Olsen-Edwards (2012), *Anti-bias Education for our Children and Ourselves*, New York: NAEYC

ĆWICZENIE 3.8

WSPÓŁPRACA Z ORGANIZACJAMI POZARZĄDOWYMI LGBT+ I INNYMI PROFESJONALISTAMI

Krótką charakterystyka: Organizacje pozarządowe LGBT+ są kluczowymi sojusznikami w podnoszeniu stanu wiedzy profesjonalistów i poszerzaniu dostępu do sieci ludzi, do których można zwracać się w potrzebie. Tak jak wszystkie inne rodziny, rodziny LGBT+ mają różne potrzeby i mierzą się z różnymi sytuacjami. Celem tego ćwiczenia jest zachęcenie uczestników do komunikacji i współpracy z organizacjami pozarządowymi LGBT+ i innymi profesjonalistami, aby trafnie i konstruktywnie reagować na potrzeby tych rodzin.

Czas trwania: 1 godzina 30 minut

Cele

- Umiejętność nawiązywania kontaktu z organizacjami pozarządowymi lub ekspertami, którzy będą mogli uzupełnić braki wiedzy lub wesprzeć uczestników w ich życiu zawodowym
- Umiejętność tworzenia konstruktywnych relacji zarówno ze społecznością LGBT+, jak i z profesjonalistami z innych dziedzin
- Budowanie współpracy z innymi kolegami/koleżankami i organizacjami pozarządowymi, w celu rozwiązania problemu

Przebieg zajęć

Etap 1 – 15'

Zacznij to ćwiczenie od krótkiej prezentacji organizacji LGBT+ w twoim kraju, wskaż te najważniejsze, omów sfery ich działalności. Można zakładać, że uczestnicy posiadają już pewną wiedzę dotyczącą takich organizacji, ważne jest jednak, by nie zakładać z góry, że każdy zna środowisko LGBT+ równie dobrze. Najlepiej byłoby, gdyby na tę część szkolenia zaprosić przedstawiciela/kę takiej organizacji, by uczestnicy mogli przećwiczyć nawiązywanie kontaktu już w trakcie zajęć.

Etap 2 – Prezentacja scenariusza

Podziel grupę na mniejsze liczące od 4 do 6 osób. Dołóż starań, by podgrupy były jak najbardziej różnorodne pod względem zawodu i doświadczenia. Przeczytaj na głos następujący tekst:

Iwona, Kasia i ich dziecko

Iwona to cisplciowa kobieta, która jest w stałym związku z Kasią, transkobietą. Obie są po trzydziestce i wychowują siedmioletniego syna. Chłopiec ma kłopoty w szkole, ponieważ jest prześladowany przez kilkoro kolegów z klasy z uwagi na swoją sytu-

ację rodzinną. Iwona i Kasia nie wiedzą, jak wspierać swoje dziecko i zapewnić mu poczucie bezpieczeństwa w szkole. Ty też czujesz się zagubiony/zagubiona, ponieważ po raz pierwszy spotykasz transrodzinę i nie wiesz, jak wyjść naprzeciw ich potrzebom. Jak możesz wesprzeć Iwonę i Kasię?

Etap 3 – Praca w grupach, 45'

Poproś każdą z podgrup, by skupiła się na procesie networkingu (tworzenia sieci kontaktów), aby skutecznie wspierać Iwonę, Kasię i ich syna oraz podjąć interwencję dotyczącą ich sytuacji. Na początek poproś uczestników, by ustalili, czego potrzebują, by skutecznie poradzić sobie z tą sytuacją, oraz jakiego rodzaju wiedzy czy umiejętności im brakuje. Poproś o wskazanie organizacji pozarządowej (na poziomie krajowym i/lub europejskim), która mogłaby pomóc. Następnie zachęć do przejrzania jej strony internetowej, Facebooka, i innych materiałów, które udostępniła, by znaleźć informacje użyteczne dla profesjonalistów (publikacje, pomoc prawna, psychologiczna, oferta edukacyjna itd.). Na zakończenie poproś każdą podgrupę o napisanie listu z prośbą o przygotowanie do kontaktu z rodziną, która zgłosiła się po pomoc. Zwróć również uwagę, że warto pamiętać o możliwości wymiany doświadczeń z kolegami i koleżankami innych specjalności.

Bądź szczególnie uważny/uważna na przypadki, kiedy uczestnicy próbują „spychać” problem na inne instytucje czy organizacje pozarządowe, zamiast radzić sobie z nim we własnym zakresie. Jeśli dostrzeżesz takie tendencje, możesz zadawać pytania pomocnicze:

- Jakie są wady i zalety odsyłania klienta do innej instytucji czy organizacji? Jakie strategie pozwolą wam nauczyć się na przyszłość, co robić w takiej sytuacji? Jak możecie skorzystać z pomocy tej organizacji?

Ćwiczenie 3.8_ Współpraca z organizacjami pozarządowymi LGBT+ i innymi profesjonalistami

Etap 4 – Podsumowanie, 30'

Kiedy cała grupa zbierze się ponownie, poproś każdą z podgrup o zaprezentowanie na forum, w jaki sposób przygotowały się do spotkania z rodziną. Zaproś do podzielenia się doświadczeniami w trakcie ćwiczenia trudnościami oraz do przedstawienia listów skierowanych do organizacji pozarządowych. Warto zachęcić uczestników do zastanowienia się nad przyczynami wyboru tej a nie innej organizacji. Wraz z grupą przedyskutuj różne sposoby poradzenia sobie z opisaną sytuacją i możliwości stworzenia sieci wsparcia, które pomogą podjąć adekwatną interwencję. Możesz też zasugerować zaproszenie przedstawiciela organizacji pozarządowej do szkoły (np. na zebranie rady pedagogicznej) czy zorganizowanie wizyty studyjnej w wybranej organizacji.

Materiały

- Flipchart i papier
- Jeśli to możliwe, oddzielne pomieszczenia dla poszczególnych podgrup

Bibliografia

Poniższe źródła mogą być pomocne w planowaniu tego ćwiczenia:

ILGA – EUROPE ilga-europe.org

Kampania Przeciw Homofobii kph.org.pl (listę polskich organizacji LGBT+ znajdziesz także w broszurze wydanej w ramach projektu *DOING RIGHT(S) Słowa za równością*, do pobrania: sites.hss.univr.it/doingrights/glossary-pl/)

NELFA – Network of European LGBTIQ* Families Associations nelfa.org

RAINBOW CITIES NETWORK rainbowcities.com

Wskazówki dla prowadzących: Możesz swobodnie modyfikować powyższy scenariusz, jeśli w twojej opinii stanie się bardziej efektywny w konkretnym czasie i miejscu.

Oprócz powyższego ćwiczenia, rekomendujemy zaproszenie do udziału w szkoleniu przedstawicieli organizacji LGBT+, aby stworzyć okazję do spotkania na żywo. Byłoby to ćwiczenie pod hasłem „budowanie więzi w praktyce”. Możesz zorganizować obustronną sesję pytań i odpowiedzi zadawanych na przemian przez profesjonalistów aktywistom i odwrotnie, na przykład: Co robicie? Z kim pracujecie? Jakie przykłady dobrych praktyk są szczególnie użyteczne w waszej pracy? Mogą też padać inne, spontaniczne pytania. Takie spotkanie pozwoliłoby na wymianę doświadczeń i umożliwiło nawiązanie dialogu. Uczestnicy szkolenia dowiedzieliby się, jak działają organizacje pozarządowe, a przedstawiciele organizacji mieliby okazję usłyszeć, z jakimi trudnościami borykają się profesjonalści i jakie jest ich doświadczenie w zakresie pracy z rodzinami LGBT+.

EWALUACJA

Szkolenia nastawione na tworzenie włączających praktyk pracy z rodzinami LGBT+ powinny się odbywać na kilku poziomach.

Po pierwsze, należy uczestnikom dostarczyć aktualnej wiedzy na temat różnorodności rodzin LGBT+, ich funkcjonowania i potrzeb. Szkolenie zapewniające dostęp do takich informacji jest bardzo ważne, ponieważ profesjonalści z reguły nie mają doświadczenia w pracy z rodzinami LGBT+ i mogą kierować się z góry przyjętymi założeniami, które rozmiągają się z rzeczywistością.

Dostarczeniu wiedzy powinno również towarzyszyć zwiększenie świadomości profesjonalistów dotyczących ich własnych ukrytych przekonań i możliwych uprzedzeń. W tym celu w procesie

szkoleniowym proponuje się działania wzmacniające autorefleksję. Uczestnicy proszeni są o zbadanie swoich sądów i emocji, które następnie konfrontują z grupą. W ten sposób ćwiczenia pozwalają na uczenie się przez doświadczenie.

Ewaluacja procesu uczenia się jest kwestią złożoną. Wiedzę można ocenić na początku i końcu szkolenia za pomocą kwestionariuszy. W podobny sposób uzyskamy informację zwrotną dotyczącą kwestii organizacyjnych. Jednak ewaluacja nauki przez doświadczenie wymaga innych narzędzi i innego rozłożenia w czasie. W tym przypadku proponujemy proces rozłożony na cały czas trwania szkolenia, w taki sposób, by ewaluacja i jej wyniki były częścią samego szkolenia.

ĆWICZENIE 4.1

KWESTIONARIUSZE

Krótką charakterystyka: Celem tego ćwiczenia jest ewaluacja efektywności działań edukacyjnych, uzyskanej wiedzy oraz informacja zwrotna dotycząca planu szkolenia. Jednocześnie ćwiczenie służy jako narzędzie samooceny dla uczestników, zapewniając informację dotyczącą wiedzy, jaką zdobyli podczas szkolenia.

Czas trwania: 30 minut

Cele

- Ewaluacja efektywności szkolenia
- Ewaluacja procesu zdobywania wiedzy

Przebieg zajęć

Runda 1 – 10'

Podczas pierwszej sesji, zanim przejdiesz do omawiania tematów, rozdaj uczestnikom kwestionariusze (papierowe lub dostępne on-line) zawierające listę pytań dotyczących treści, które będą przedmiotem szkolenia. Ich celem jest ocena obecnej wiedzy uczestników. Ten cel należy uczestnikom wyraźnie przedstawić.

W trakcie pracy

Po zebraniu i przeanalizowaniu kwestionariuszy przekaz uczestnikom informację zwrotną na temat ich obecnego stanu wiedzy.

Runda 2 – 20'

Podczas ostatniej sesji rozdaj uczestnikom i uczestniczkom te same kwestionariusze co na początku z prośbą o ich ponowne wypełnienie. Na koniec podaj poprawne odpowiedzi, aby uczestnicy mogli sami ocenić swoje postępy.

Materiały

Kwestionariusze

Wskazówki dla prowadzących: Podczas rundy 2 można uzupełnić kwestionariusze o dodatkowe pytania dotyczące aspektów organizacyjnych szkolenia. Łączny czas wypełniania kwestionariuszy nie powinien jednak przekroczyć 10 minut.

ĆWICZENIE 4.2

CO SAM/SAMA WNOSZĘ?

Krótką charakterystyka: Ćwiczenie to można zaproponować na zakończenie każdej części szkolenia. Ma ono wiele celów: rozwój zaangażowania uczestników w pracę grupy, wzmacnianie indywidualnego wkładu każdej osoby w osiągnięcie zasadniczych celów szkolenia, dokonanie wspólnej oceny całego procesu szkolenia, wskazując na jego potencjalne wyzwania. Ma również służyć jako chwila autorefleksji na temat procesu przebudowy przekonań osobistych i zawodowych dotyczących tematyki rodzin LGBT+.

Czas trwania: 30 minut

Cele

- Ewaluacja procesu nauki przez doświadczenie
- Uświadomienie sobie ukrytej wiedzy, która może mieć – pozytywny lub negatywny – wpływ na pracę uczestników szkolenia
- Wskazywanie istnienia technik i narzędzi, które wydobywają ukrytą wiedzę
- Wzmacnianie świadomości przechodzenia procesu przemiany, który nie zamyka się z chwilą zakończenia szkolenia

Przebieg zajęć

Między zajęciami

Po zakończeniu każdej części szkolenia poproś uczestników o napisanie na kartce papieru odpowiedzi na następujące pytanie:

Co wnoszę? – jedno słowo. Wyjaśnij, dlaczego to właśnie to słowo i jakie ma znaczenie.

Zbierz wszystkie słowa, komentarze i wyjaśnienia, przeanalizuj je i wyszukaj najbardziej istotne kwestie. Uporządkuj pojawiające się treści wokół tematu danej części szkolenia. Weź pod uwagę zarówno treści merytoryczne, jak i emocje.

Etap 1 – 30'

Podczas sesji końcowej przedstaw uczestnikom wszystkie słowa, komentarze i tematy, jakie wyłoniły się w dyskusji i które tworzą mapę procesu szkolenia. Pokieruj dyskusją na temat znaczenia, jakie te

kwestie mają dla uczestników. Co mówią na temat procesu uczenia się, który miał właśnie miejsce? Dyskusja powinna również skupić się na zbieżnościach pomiędzy przewidywanym a faktycznym przebiegiem szkolenia, jak również zmianach osobistych perspektyw, odczuć i świadomości. W jej trakcie należy także wymienić i skomentować pojedyncze słowa, aby odzwierciedlić złożony i, być może, ambiwalentny proces.

Oto kilka pytań naprowadzających które mogą ułatwić rozpoczęcie dyskusji:

- Oto najważniejsze kwestie obejmujące temat, którym się zajmujemy, wynikające z waszych słów. Jakie są twoje odczucia wobec takiego „obrazu” grupy? Czy się z nim identyfikujesz?
- Czy chcesz coś dodać lub skreślić?
- Czy czegoś brakuje?
- Przypomnij sobie swoje słowa z początku ćwiczenia, czy coś się zmieniło?
- Czy podejście do kwestii LGBT+ w twojej praktyce zawodowej zmieniło się w jakiś sposób?
- Czy sądzisz, że twoja opinia na jakiś temat uległa zmianie?

Wychodząc od ostatniego pytania, możesz teraz w zwięzły sposób podsumować najważniejsze punkty procesu uczenia się i wyrazić je za pomocą pojęć zaproponowanych przez uczestników.

Materialy

- Flipchart

Niniejsza broszura została przygotowana przez sześć instytucji z trzech krajów Europy. Wszystkie te instytucje zajmują się w praktyce rodzinami LGBT+, czy to prowadząc badania naukowe, czy to zapewniając pomoc.

 Regione Emilia-Romagna

UNIVERSITÀ
di VERONA

Dipartimento
di SCIENZE UMANE

Institute of Psychology
Polish Academy of Sciences

 casal lambda

UAB
Universitat Autònoma de Barcelona

Koordinacja

Federica de Cordova, Giulia Selmi i Chiara Sità (UNIVR).

Redakcja

Zespół włoski

Maria Augusta Nicoli (Agenzia RER), Luigi Palestini (Agenzia RER),
Francesca Ragazzini (Agenzia RER), Giulia Rodeschini (Agenzia RER).

Zespół polski

Marta Abramowicz (Tolerado), Agnieszka Król (IP PAN), Magdalena Łabędź (Tolerado),
Joanna Mizielińska (IP PAN), Agata Stasińska (IP PAN), Joanna Śmiecińska (Tolerado),
Anna Strzałkowska (Tolerado), Jowita Wycisk (Tolerado).

Zespół hiszpański

Giulia Agnese (Casal Lambda), Patricia Aljama Cuenca (UAB), Alessandra Amato (Casal Lambda),
Júlia Ceamanos Cuesta (Casal Lambda), Anna Delgado (Casal Lambda), Estel Malgosa Gasol (UAB),
Sílvia Morell Capel (Casal Lambda), Sergio Pascual Artigas (Casal Lambda),
Verónica Portillo Serrano (Casal Lambda), Beatriz San Román (UAB).

Projekt graficzny i ilustracje

Elena Leoni

Erasmus+

Niniejsza broszura jest częścią europejskiego projektu *Doing Right(s): Innovative tools for professionals working with LGBT+ families*, współfinansowanego przez Program Erasmus+ Unii Europejskiej.

Przekład: Krzysztof Fordoński

Wsparcie przez Komisję Europejską niniejszej publikacji nie oznacza aprobaty dla jej treści, reprezentujących wyłącznie opinie autorów. Komisja nie ponosi odpowiedzialności za jakiegokolwiek wykorzystanie informacji zawartych w publikacji.

Numer projektu: 2017-1-IT02-KA203-037006

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)